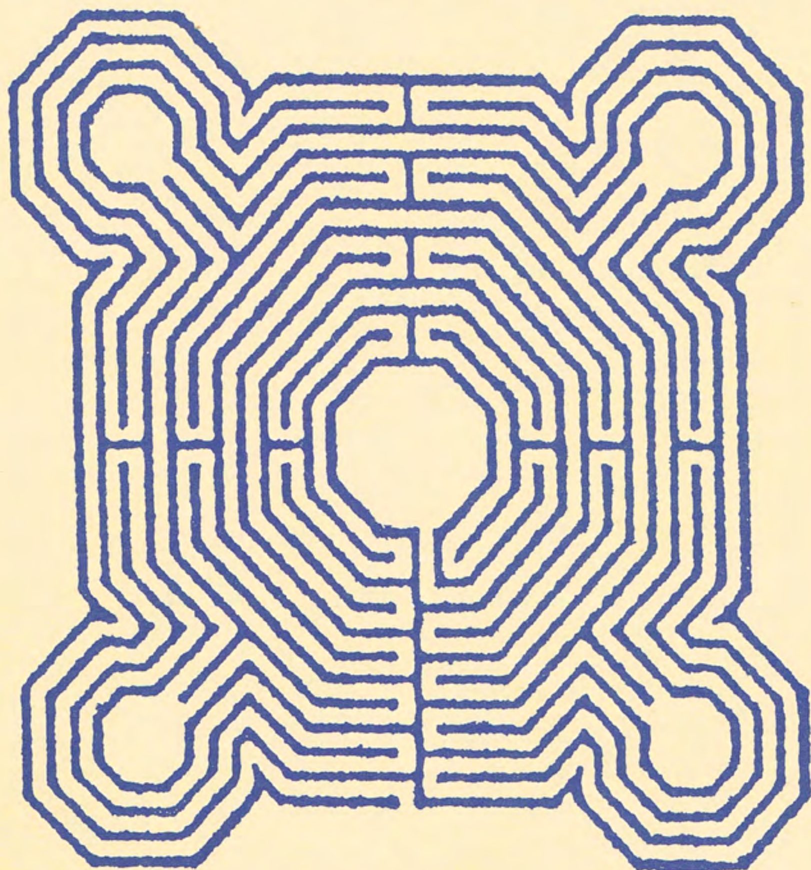
HET LABYRINT VAN DE VRIJHEID

DE AS 94

de AS

anarchistisch tijdschrift

Negentiende jaargang, nr. 94, april - juni 1991.
De As verschijnt vier maal per jaar en is een uitgave van Stichting De AS, Moerkapelle,
ISSN-nummer 0920-3257.
Bestelling: door storting op postgiro 4460315 van de AS te Moerkapelle.
Jaarabonnement: ƒ24,-; buiten Benelux ƒ30,-
Druk: Macula, Boskoop.
Zetwerk: Stichting Rode Emma, Amsterdam.
Adreswijzigingen: bij voorkeur per briefkaart, of per giro (verbeter het adres op de kaart) graag met vermelding van de postcode.
Reklamering: met vermelding van de laatste betaaldatum, als aangegeven in uw giro-administratie.
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Redactie-adres: postbus 35061, 3005 DB Rotterdam.
Administratie-adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle.
Redactie: Cees Bronsveld, Marius de Geus, Thom Holterman, Rudolf de Jong, Jaap van der Laan, Wim de Lobel, Bas Moreel, Simon Radius, Hans Ramaer.
Omslagontwerp: Detlef Greinert.

HET LABYRINT VAN DE VRIJHEID

Rudolf de Jong

Het anarchisme is onmogelijk. De absolute vrijheid is onmogelijk. Stel je voor dat iedereen maar deed waar hij zin in had en zich niet aan de regels en de wetten hielden. Denk alleen eens aan het verkeer. Als iedereen die dat leuk vond links ging rijden, zou je een totale chaos krijgen.

In gesprekken over het anarchisme werd vroeger bovenstaande uitspraak wel eens gehoord. Het anarchistische antwoord hierop was eenvoudig. Anarchisten aanvaarden wel degelijk rationele regels. Verkeersregels zijn onderlinge afspraken, van technische aard, geen opgelegde bevelen. Vrijheid is een verhouding tussen mensen die op gelijkheid berust. Ja, in een gesprek met nog wel een hoofdcommissaris van politie, dat ik eens had, voerde deze aan dat de moderne verkeersregels zelfs de gelijkheid en dus de vrijheid vergroot hadden. Vroeger week de boerenwagen, ook al was die nog zo zwaar beladen, uit en ging de berm in als de grondbezitter te paard langs kwam. Immers, grondbezitters stonden boven boeren. Met de verkeersregels veranderde dat, boeren en grondbezitter werden -althans in het verkeer- elkaars gelijken.

Het anarchistische vrijheidsbegrip omvat echter meer dan die verhouding van gelijkheid. Vrijheid is voor het anarchisme ook rijkdom, rijkdom in de zin van verscheidenheid en mogelijkheden. Indien er in een openbare bibliotheek méér boeken zijn, dan heb ik méér keuze, is mijn rijkdom om te lezen, mijn vrijheid groter. Zo heeft eerst het openbaar vervoer en daarna de auto de mogelijkheden van de mensen behoorlijk vergroot. De populariteit

van de auto heeft te maken met het vrijheidsgevoel dat de automobilist, zelfs in de file, heeft.
Een derde element van vrijheid in het anarchisme is het recht om je eigen weg te gaan. Niet ten koste van de anderen, maar wel, als je dat wilt, los van de anderen. Het recht op eigenheid, op privacy. Het recht ook om zo min mogelijk afspraken te maken.
Vervolgens, en enigszins aansluitend bij het voorgaande en er misschien wel aan voorafgaand, zijn er de rechten en de vrijheden van de mens, zoals die ook door niet-anarchisten aanvaard worden, met vrijheid van denken, van organisatie, vrijwaring van dictatuur en honger.
Tenslotte is er het federalistische aspect van de anarchistische vrijheid: de autonomie van de groepen, van de kleine sociale eenheden, de fabrieken en daarbinnen de werkeenheden, de communes, de stadswijken, de affiniteitsgroepen. Een autonomie die niet los, niet afgescheiden van het grotere geheel bestaat, maar die wel betekent dat de eigen zelfstandigheid, de eigen identiteit blijft bestaan.

Hoe vinden we de weg in dat labyrint van de vrijheid? Hoe verhouden deze aspecten van de vrijheid zich nu tot elkaar?
Het eerste en laatste aspect vormen de sociale vrijheid, de beide andere elementen belichamen meer de individuele vrijheid. Bij individualistische anarchisten wordt (óók in de symboliek: de sterke persoonlijkheid die zijn eigen weg gaat, los van de massa) het derde element sterk benadrukt. In de anarchistische propaganda is er steeds op gewezen dat er harmonie tussen de verschillende sferen van vrijheid kan bestaan. Ongetwijfeld wat al te gemakkelijk. De gecollectiviseerde dorpen gedurende de Spaanse burgeroorlog behoren met communes, vrije scholen en sommige bedrijven in eigen beheer tot de weinige voorbeelden van het in de praktijk brengen van de idee van de vrije socialistische samenleving.
Bezoekers van de Spaanse collectieven, waaronder ook geestverwanten, vroegen zich wel eens af of op den duur de sociale vrijheid die tot uiting kwam in de gelijkheid en de volledige inspraak niet zou gaan benauwen en de andere meer individuele aspecten van de vrijheid zou gaan belemmeren. Benauwdheid komt men ook tegen in de genoemde experimenten, de communes, de vrije scholen (waarin individualistische anarchisten overigens vaak een groot aandeel hadden!), waar de sociale controle, het conformeren aan de normen van het ideaal soms erg sterk kon zijn.
Er is echter nog een heel ander probleem. Het heeft te maken met het steeds complexer worden van de moderne samenleving. In hoeverre kan men daarin nog wel keuzes maken, wordt de ruimte voor de vrije keuze niet steeds meer ingeperkt? En wordt je aan de andere kant niet gedwongen om steeds meer keuzes te maken? Is het aantal zaken en onderwerpen waar de moderne samenleving, wil ze behoorlijk functioneren, langzamerhand niet zo groot geworden dat de mogelijkheid om je 'eigen baan te trekken' steeds kleiner wordt? In hoeverre wordt de moderne samenleving door zijn eigen aard gedwongen om keuzes te maken waardoor het individu geconfronteerd wordt met 'genomen beslissingen' op terreinen waar hij vroeger vrij was, dat wil zeggen zelf beslissingen kon maken (inclusief de beslissing om geen beslissing te nemen)? Thans komen de gezamenlijke beslissingen doorgaans op zeer on-anarchistische wijze tot stand, maar ook als dat niet zo was dan bleef het probleem van wat ik nu maar noem de *toenemende druk van de opgedrongen keuze*, dat is de noodzaak om keuzes te maken, bestaan. Op redactievergaderingen is deze vraag bij tal van onderwerpen om de hoek komen kijken en

wij maken er thans het thema van dit nummer van de AS van.

Laat ik beginnen met een klassiek voorbeeld: de leerplicht. Lezen en schrijven vergroot ongetwijfeld de mogelijkheden van de mens en dus zijn vrijheid. Leerplicht (in feite de plicht van de ouders om hun kinderen naar school te sturen) is echter weinig vrij. Anarchisten vingen dit probleem wel op met de stelling dat in een vrije en vooral materieel gelijke maatschappij alle ouders wel zo verstandig zouden zijn hun kinderen uit wil naar school te sturen. Voor een groot deel was dat zeker waar, maar ook in de vrije samenleving zou via sociale controle de keuze om niet te willen leren vrijwel onmogelijk zijn. En kon je je vroeger nog wel redden als je analfabeet was, nu ben je gehandicapt.
Thans zou je kunnen denken aan de milieuzorgplicht. Een oude leus van de socialistische beweging -voorzover ik weet afkomstig van Domela Nieuwenhuis-was: "Het licht is vrij. De lucht is vrij. Dat ook de aarde vrij zij, daarnaar streven wij". Het resultaat na honderd jaar streven voor die vrije aarde is dat niet alleen de aarde, maar ook de lucht onvrij, want vervuild, is. Om de lucht weer vrij te maken, zijn maatregelen nodig die bijvoorbeeld het autoverkeer en daarmee de individuele mogelijkheden van de automobilist (en dus zijn vrijheid) beperken. Of is dit een schijnprobleem? Men kan auto's immers minder vervuilend maken. In onze economie worden de kosten (vervuiling) afgewenteld op het milieu. Maar ook zonder afwenteling zit men met het probleem van de beperkte ruimte. Meer wegen betekent minder natuur en de keuze daartussen kan niet door ieder individu voor zich genomen worden. In feite zijn wij op weg naar een samenleving met allerlei milieuzorgplichten. Alleen de belangrijkste plicht, die van verantwoordelijk produceren, is nog ver te zoeken.
Een volgend aspect is de beheersing van de natuur. Die viel oorspronkelijk buiten het 'rijk van de vrijheid', was voor de mens een gegeven. Naarmate de cultuur van de mens er in slaagde de natuur te beheersen, werden zijn mogelijkheden en dus zijn vrijheid verruimd. Hij was niet meer onderworpen aan de onvrijheid van honger en kou, overstromingen en andere rampen, epidemieën en dergelijke. De techniek heeft aan de ene kant de mogelijkheden van en voor het individu oneindig vergroot. Aan de andere kant worden zijn keuzemogelijkheden er niet in alle opzichten groter door. De medische wetenschap heeft de mogelijkheden om verder te leven, gezond te blijven of weer te worden, vergroot. De keuzes in de gezondheidszorg zijn echter geen technische afspraken, eenmaal genomen kan het individu zich er vaak niet aan onttrekken. Niet verzekerd zijn is al asociaal, niet een echt vrije keuze. Genetische manipulatie maakt het straks misschien mogelijk om te kiezen op een terrein van de natuur dat vroeger een gegeven was, los van zowel vrijheid als keuze maken. En als de mogelijkheden er zijn, kunnen individuele mensen zich dan nog onttrekken aan het maken van bepaalde keuzen?
Ik ben vrij om al dan niet auto te willen rijden. Maar als ik kies voor autorijden, moet ik wel eerst een officieel rijbewijs halen, zorgen dat ik mijn autopapieren bij mij heb, niet drinken, mij aan strenge verkeersregels met maxima en minima en wat al niet onderwerpen. Als ik loop, moet ik wel zorgen dat ik niet tegen andere wandelaars op bots en niet zo veel drink dat ik ga waggelen. Lopend heb ik niet de mogelijkheid snel grote afstanden af te leggen. Maar toch, ik ben in veel opzichten vrijer dan de automobilist. En in een anarchistische maatschappij zullen de verkeersregels en het besluitvormingsproces daarover niet erg veranderen.

Natuurlijk kan ik wel een 'anarchistisch' antwoord op dit dilemma geven: meer en gratis taxis. Maar dat doet wel een beetje denken aan de leuzen van de vermaarde Rapaljepartij -'de borrel voor vijf centen' en 'vrij vissen in het Vondelpark'- of aan die van de Tegenpartij van het Simplistisch Verbond -'geen gezeik, allemaal rijk!'. En voor dergelijke leuzen en keuzen is de AS -helaas?- wat te serieus en te constructief.

De techniek en het feit dat de economie een wereldeconomie is, hebben een consumptiepakket mogelijk gemaakt welke de mogelijkheden waarover de mensen beschikken -en dus hun vrijheid- enorm vergroot heeft. Is het mogelijk om terug te gaan naar kleinere eenheden met grotere autonomie en zelfstandigheid en toch onze consumptiemogelijkheden houden? Of staan wij ook hier voor een gedwongen keuze?

Maatstaven bij het zoeken naar antwoorden op het probleem van de gedwongen keuzen heeft het anarchisme in ieder geval wel, namelijk in de opgesomde vrijheidselementen. Ik denk hierbij in het bijzonder aan de rechten van de mens in combinatie met de gelijkheidsgedachte in de anarchistische vrijheidsidee en aan het federalisme. Indien de geboorte van een reageerbuisbaby ongeveer evenveel geld kost als het te eten geven van een aantal kinderen in de derde wereld, dan lijkt het mij voor een anarchist moeilijk het recht op eigen ouderschap via de reageerbuis te verdedigen voor mensen in het rijke westen. Dan kan je beter adoptiemogelijkheden gaan verruimen.

De federalistische idee lijkt mij van niet minder grote waarde bij het maken van gemeenschappelijke afwegingen; als er al gedwongen keuzes moeten worden gemaakt, dan niet helemaal over ons en zonder ons. Vervolgens is er de mogelijke voorkeur voor sociale rijkdom boven individuele. Indien, om de bossen te sparen, er minder papier beschikbaar zou moeten worden gesteld om boeken en kranten te maken, dan kan men bij de gedwongen keuze voor meer openbare leeszalen kiezen in plaats van grotere mogelijkheden voor individueel boekenbezit. Uit overwegingen van sociale rijkdom zou ik ook kiezen voor meer titels en minder grote oplagen.

En tenslotte hebben wij het anarchistische idee van het evenwicht. Beslissingen inzake gedwongen keuzen worden in onze samenleving, zoals alle politieke en economische beslissingen, voor een groot deel bepaald door machtsverhoudingen en machtsongelijkheid. Niet op een streven naar evenwicht en gelijkheid.

Blijft een laatste vraag. Heeft het probleem van de gedwongen keuze zich niet altijd voorgedaan in de een of andere vorm? Zijn -met de toegenomen technische mogelijkheden- misschien alleen de terreinen en de problemen waarop en waarover beslist moet worden, verschoven en vergroot? Heeft met andere woorden het labyrint van de vrijheid niet altijd al bestaan?

STEUNFONDS DE AS

In het vorige nummer riepen we de lezers van *De AS* op om (weer) een bijdrage in het steunfonds te storten. In 1989 kregen we *f*5493,= aan giften binnen, in 1990 *f*3688,=
Zoals het er op dit moment naar uit ziet, dreigt het bedrag aan steun verder te zakken. We vragen daarom opnieuw om een extra bijdrage. Stort uw gift op postgirorekening 4460315 van De AS, Moerkapelle. Dank. (Adm. De AS)

NAAR EEN VRIJE ORDE?

Thom Holterman

In een bloemlezing uit werken van Bart de Ligt onder de titel Naar een vrije orde *is het opstel 'Dwang en drang' (1918) opgenomen. In dat opstel wordt een aantal publicaties van Henriëtte Roland Holst besproken in het licht van de al dan niet geoorloofdheid van het (revolutionaire) gebruik van fysieke dwang. Tegenover dit laatste plaatst De Ligt geestelijke drang. Mij intrigeren de woorden dwang en drang met het oog op het thema van de gedwongen keuze. Als er géén dwang wordt uitgeoefend met betrekking tot het doen van een bepaalde keuze, word ik dan wellicht tòch gedrongen in de richting van de betreffende keuze? Als met behulp van drang een bepaalde maatschappelijke afwikkeling van sociale problemen zal plaatsvinden, zijn we dan op weg naar de realisatie van een vrije orde?*

Het antwoord op de laatste vraag hangt direct samen met wat onder 'vrij' in vrije orde wordt verstaan. Vrij in de zin van zonder acht te slaan op de (sociale of maatschappelijke) gevolgen van het handelen? Doen wat ons uitkomt? Sommigen zullen dit gedrag heel 'anarchistisch' vinden en er hun leven naar inrichten (veelal althans gedurende een bepaalde levens*periode*). Ook kunnen er specifieke redenen zijn om zo'n stijl van optreden te manifesteren in een bepaalde tijd en met het oog op een zeker doel. Het doel kan zijn een maatschappelijke sector uit zijn gezapigheid te halen, bijvoorbeeld zoals Dada of de Internationale Situationisten dat deden (vgl. ook de verschillende kunst- en literatuurnummers van de AS). Men kan het publiek wakker schudden om het tot andere gedachten te brengen. Zo verhaalt Daniel Guérin in het begin van zijn boek over anarchisme het volgende. Omdat Proudhon zoveel mogelijk wilde choqueren, riep hij al in 1840 'ik ben een anarchist'.

Het 'vrij' in een vrije orde wordt door menigeen in verband gebracht met wat 'vervuilingsvrijheid' heet. Het gaat hier om de belasting van het milieu met afval van de meest uiteenlopende soort, welk afval wij ons allen veroorloven te produceren. Deze vervuilingsvrijheid zal ons de das om doen, wanneer we die vrijheid niet intomen. Hier kom je als anarchist voor een dilemma te staan: het streven naar maximalisatie (toename van de omvang) van de vrijheid zet tegelijk de sluizen voor de vervuilingsvrijheid open. Natuurlijk is op te merken dat daarvoor de vrijheid niet mag worden gebruikt. Maar is dat als *anarchist* voor te schrijven? Een deel van het dilemma is op te lossen door niet naar maximalisatie maar naar optimalisatie (toename van de kwaliteit) van de vrijheid te streven. Dan is te betogen dat door het intomen van de vervuilingsvrijheid de lucht schoner, het milieu frisser en daarmee de wereld kwalitatief leefbaarder wordt. De belevingswaarde van de resterende te genieten vrijheid wordt intenser (is aan te nemen). Moet dat intomen met behulp van dwang of van drang gebeuren?

Wanneer we ons door de opvatting van Bart de Ligt laten leiden, valt de keuze uit op het werken met 'drang'. In veel gevallen komt dit neer op het werken met bepaalde argumenten. Daarnaast is te denken aan veranderingen in technische voorzieningen. Wat dit laatste betreft kan als voorbeeld dienen het inbouwen van een snelheidsbegrenzer in een motorvoertuig. Daardoor worden snelheidsovertredingen tegengegaan zonder dat je daarvoor aan de bestuurder van een motorvoertuig een verbod hoeft op te leggen.

Ten aanzien van het gebruik van bepaalde argumentaties, werk ik het volgende voorbeeld uit.

GEMEENSCHAPSLEVEN

In het vorige nummer van de AS kwamen me mede het benadrukken van de functie van de straat tegen. De straat is het terrein van gemeenschapsleven bij uitstek. Ook de bestuursrechtjurist de Goede betoogde dat al in 1971.[1] Hij wees er vervolgens op dat een dergelijke opvatting over de straat nogal wat met zich brengt. Zo is daar de zorg voor de *aanwezigheid* van straten. En daarnaast de zorg voor een *veilig* verkeer over straten alsmede de zorg voor een *geordend gebruik* in menig ander opzicht van straten. Dit alles klinkt vanzelfsprekend. Hoe vanzelfsprekend ook, die verschillende soorten zorg moet wel worden opgebracht. Een jurist denkt hier onder meer aan, omdat hij in die zorg een takencomplex van de overheid ten aanzien van het straatgebruik ziet.

De straat voorziet bijvoorbeeld in de verkeersbehoefte. Dit noopt tot het benoemen van straten tot 'openbare weg'. De hier bedoelde openbaarheid is in Nederland geregeld in de Wegenwet. De regeling van de verkeersveiligheid op de voor het openbaar verkeer openstaande weg is vervolgens geregeld in de Wegenverkeerswet. Welnu, het is mogelijk om als anarchist te betogen dat je niets met overheid en wetten te maken wilt hebben. Dat hoeft echter niet te betekenen dat je straten ondingen vindt en geordend weggebruik en verkeersveiligheid flauwekul. Wie ook de zorg voor de straat op zich neemt (anarcho-kapitalisten zullen een en ander geheel hebben geprivatiseerd) en wat de naam van de regeling ten behoeve van veiligheid en geordend verloop ook is (laat het een contract zijn), het moet allemaal worden opgeleverd al vanaf het eerste moment dat men zijn voet buiten de deur zet.

Dat 'moet' op zijn minst in *logische* zin. Zonder straten zou het uitgangspunt 'de straat: terrein van gemeenschapsleven bij uitstek' een volstrekt leeg uitgangspunt zijn. Het 'moet' heeft ook een verplichtende zin in de richting van personen of een organisatie om straten aan te leggen. Wie in dit geval het gebruik van het woord 'overheid' wil vermijden, kan heel in het algemeen over een 'plichtenstructuur' spreken. Binnen die plichtenstructuur geldt een aantal afspraken over wie zich belast met wat. Anarchisten kunnen nu hun hele arsenaal aan raden-opvattingen binnen het kader van de plichtenstructuur activeren. Als ze maar niet denken dat die straten als regen uit de hemel vallen!

Het uitgangspunt 'de straat: terrein van gemeenschapsleven bij uitstek' oefent een bepaald soort drang uit. Het uitgangspunt 'verplicht' tot iets. Het kiezen van dit uitgangspunt bepaalt een daarmee samenhangend keuzepatroon. Voor een deel is men niet meer vrij. Ik plaatste dan ook een vraagteken bij de titel van deze bijdrage. Ook als men zich achter een uitgangspunt stelt dat men vrij kiest, het hanteren ervan heeft een 'duivelse' (diabolische) werking. Het 'duivelse' zit hem in een veelal niet (h)erkend effect. Namelijk het effect dat men zich met de beslissing tot het kiezen van een bepaald uitgangspunt vastlegt op een daarmee corresponderend keuzepatroon; aan dàt patroon heeft men zich gebonden. Dit treedt aan het licht als men daar van afwijkt, wat discussies uitlokt over de 'consequenties' van een handeling, over de 'consistentie' van een betoog. Kortom, men is niet geheel vrij meer om ten opzichte van het uitgangspunt afwijkende keuzes te doen (tenzij men een nieuwe start wil maken). Het aantal keuzemogelijkheden heeft men teruggebracht (gereduceerd). Ik noem dit tezamen *'de diabolische werking van de reductionistische binding'*.

GENTECHNOLOGIE

Met betrekking tot het voorbeeld van de straat is daarbij niets aan de hand. Want wie wil de staat niet zien als terrein van gemeenschapsleven bij uitstek? En wie is er tegen verkeersveiligheid? Het wordt anders als bijvoorbeeld aan het gevoerde technologiebeleid in een land wordt gedacht. De schaalvergroting die zich op dat vlak voordoet, leidt tot een internationaler technologiebeleid. De vorming van dat beleid komt dus letterlijk steeds verder van de mensen af te staan. Daarnaast krijgt de technologie ook een alsmaar ingewikkelder karakter. Steeds minder mensen kunnen nog begrijpen wat er gebeurt. Men hoeft maar aan de gentechniek te denken (een techniek waarmee wordt getracht in het genetisch materiaal van planten, dieren en mensen in te grijpen). Dat steeds minder mensen daar nog iets van snappen, brengt mee dat omtrent de voortgang in die technologie-gebieden steeds minder mensen het daarin voor het zeggen hebben. De diabolische werking van de reductionistische binding krijgt in dit veld een wel zeer dubbelzinnige betekenis.

De risico's die in zogenaamde sleuteltechnologieën (als bio- en gentechniek) worden gelopen, bijvoorbeeld het op gang brengen van onomkeerbare reacties, zijn ongekend. Het is alsof je 'bij de duivel te gast' bent.[2] Hoe regel je in de sleuteltechnologieën veiligheid? Je kan zeggen dat de veiligheid *niet* afdoende te verzekeren is, zodat bijvoorbeeld een moratorium (een algemeen uitstel) ten aanzien van het werk met die technologieën van een aantal jaren moet worden ingesteld. De Grünen stelden dit in de BRD met betrekking tot de gentechnologie voor. In de BRD is daar door de politiek niet voor gekozen. Voor een deel is nu de gentechnologie ten behoeve van het wetenschappelijk onderzoek en het gebruik in de industrie binnen het kader van een vergunningstelsel vrijgegeven. Daarbij is in wetgeving ondergebracht dat ter beperking van de risico's die maatregelen getroffen moeten worden, die naar 'de stand van de wetenschap en techniek' te treffen zijn.

In feite is dat een flinterdun criterium, want die wetenschap en techniek staan wat de sleuteltechnologieën betreft in hun kinderschoenen. Zo kijkt men wel uit om met het criterium van de 'inherente veiligheid' te werken. Wil men daarvan spreken, dan moeten de terugkoppelingseffecten als het fout gaat dusdanig zijn, dat een verhoging van de reactiviteit van wat op gang is gebracht, wordt opgevangen voor dat er schade ontstaat. Een fluitketel moet zo in elkaar zitten dat als het water kookt, hij niet uit elkaar knalt.

Het criterium van de inherente veiligheid berust met andere woorden op het uitgangspunt van het gebruik van een *beheersbare* technologie. Ook met betrekking tot wat hier aan de orde is doen zich dilemma's voor. Het is heel wel denkbaar dat anarchisten niets moeten hebben van wat met betrekking tot sleuteltechnologieën om maatschappelijke aanvaardbaarheid strijdt. Dus dergelijke technologieën verbieden? Dat is weinig anarchistisch. Bovendien, als gentechnologie, en met name gentherapie, ertoe kan bijdragen dat voor een genen-technische ingreep in de menselijke erfmassa de genezing van een erfelijke ziekte kan worden bereikt, moet dan toch van het gebruik van een dergelijke techniek worden afgezien? Om het tot de toepassing van een dergelijke therapie te laten komen, zal iemand moeten worden onderzocht. Moeten alle gegevens die dat onderzoek oplevert aan de onderzochte persoon worden vrijgegeven? Als hij of zij erom vraagt, zal men ja zeggen, want men heeft er toch recht op (inzagerecht)? Wellicht is het beter om maar niet 'alles' te weten. Dringt dat dan niet tot de acceptatie van een

'recht op niet-weten'? Zo zijn we beland bij het dilemma van de spiegeling van rechten. Om in de medische sfeer te blijven, het recht op gezondheidszorg vinden we heel normaal. Maar hoe staan we tegenover de drang om ons dan ook aan de plicht tot gezond gedrag te houden?
Een vrije orde laat zich *denken* zonder de dwang die anarchisten klassiek hebben bestreden (zoals militaire plichten, stemplicht; het idee: vader weet het beter). De hoeveelheid drang die echter inherent in die orde aanwezig blijft -onder meer in de vorm van 'de diabolische werking van de reductionistische binding'-, maakt het echter noodzakelijk om het gebruik van het woordje 'vrij' nog eens grondig te overdenken.

NOTEN

(1) B. de Goede, De straat behoort allemaal; juridische aspecten van straatgebruik, in: *Bestuurswetenschappen*, 1971, nr. 3, p. 97-108. (2) Naar de titel van een boek van G. Schwab, waarin hij de vraag behandelt of de mensheid wellicht aan haar eigen civilisatie te gronde zal gaan (Zeist 1960).

KEUZEVRIJHEID EN LIBERTAIR MILIEUBELEID

Marius de Geus

De milieuvervuiling is uitgegroeid tot één van de grootste maatschappelijke problemen van onze tijd. In Nederland is het grondwater op vele plaatsen ernstig vervuild, zijn de bossen voor een groot deel beschadigd door zure regen, is luchtverontreiniging aan de orde van de dag en is zelfs moedermelk niet meer vrij van giftige stoffen.
De moderne geïndustrialiseerde maatschappij heeft met haar verregaande milieuvervuiling geleid tot een volledig nieuwe keuzeproblematiek, die ook anarchisten opnieuw aan het denken moet zetten. Zoals bekend benadrukken anarchisten in alle toonaarden het belang van individuele vrijheid, maar hoe kan men tegelijkertijd het milieu veiligstellen voor de komende generaties zonder de keuzevrijheid van het individu te beperken?

De hedendaagse keuzeproblematiek wordt veroorzaakt door een aantal ingrijpende ontwikkelingen die de laatste eeuw hebben plaatsgevonden. Zoals ook wordt genoemd in de inleiding van dit nummer, is er om te beginnen een gestage ontwikkeling geweest van de techniek die de keuzemogelijkheden van en voor het individu aanzienlijk heeft vergroot. Vroeger kon men alleen te voet reizen, te paard of wellicht per trekschuit of zeilboot. Tegenwoordig kan men ook de auto nemen, een snelle trein of een supersonisch vliegtuig, hetgeen leidt tot een aanzienlijk hoger energiegebruik, tot meer milieuschade en hinder voor de medemens.
Daarnaast heeft de sterke groei van de bevolking tot nieuwe keuzeproblemen aanleiding gegeven. Wanneer een eenzame bewoner van een groot stuk land zijn afval in een rivier dumpt, dan is de milieuschade beperkt. Dit verandert wanneer de bevolkingsdichtheid toeneemt en het absorberende en herstellende vermogen van de natuur overbelast raakt. Juist in dichtbevolkte landen zoals Nederland loopt het milieu grote gevaren wanneer de individuele burgers op niet verantwoordelijke wijze gebruik maken van hun keuzevrijheden.
Ook de toenemende complexiteit van de wereldsamenleving speelt een belangrijke

rol in verband met het keuzevraagstuk. Het aantal betrekkingen tussen de mensen is groter geworden, alsmede de ingewikkeldheid en de onderlinge afhankelijkheid van relaties. Zo heeft tegenwoordig de produktie en consumptie ven bepaalde stoffen en goederen in Nederland directe consequenties voor het milieu in andere landen (verzuring, broeikaseffect, etc.). De keuzes die wij hier maken, hebben anders dan in vroeger tijden directe gevolgen voor de andere wereldbewoners door de toegenomen complexiteit en onderlinge samenhang.

Tevens heeft de sterk gegroeide welvaart de keuzeproblematiek van de hedendaagse mens verder in de hand gewerkt. De hogere levensstandaard heeft geleid tot een sterke verruiming van de consumptiemogelijkheden. De in grote hoeveelheden geproduceerde, en veelal nauwelijks duurzame, consumptiegoederen waaruit men tegenwoordig een keuze kan maken, leggen echter een groot beslag op de aardse natuur en zorgen voor een bijna onoverzienbare afvalberg.

Door deze ontwikkelingen is het aantal keuzemogelijkheden voor de individuele burgers enorm verruimd, maar zijn ook de consequenties van deze keuzevrijheid voor de medeburgers en voor de natuurlijke leefomgeving steeds ingrijpender en meer belastend geworden. Er ontstaat op deze wijze een toenemende druk op zowel de maatschappij als het milieu. Het individuele belang van zoveel mogelijk keuzevrijheid komt op gespannen voet te staan met het collectieve belang van milieubehoud.

COLLECTIEF GEDRAG

De keuzeproblematiek van de moderne mens heeft echter niet alleen te maken met de verruiming van het aantal keuzemogelijkheden, maar ook met het keuzemechanisme zelf dat op het terrein van het milieu werkzaam is. Door diverse auteurs is gewezen op het feit dat veel milieuproblemen zijn terug te voeren op de werking van het mechanisme van collectief gedrag.[1] In zijn veel geciteerde artikel *The Tragedy of the Commons* laat Garret Hardin zien dat wanneer individuen rationeel calculeren, zij wèl zullen trachten te profiteren van bepaalde collectieve goederen, maar er niet voor willen betalen. Hardin legt dit uit aan de hand van het gebruik dat vroeger werd gemaakt van de gemeenschappelijke weidegronden (commons).

Iedere individuele gebruiker van deze 'commons' zal proberen om een maximaal voordeel te behalen en zal zijn kudde uitbreiden. Het voordeel van deze gedragswijze vloeit namelijk naar deze individuele gebruiker, terwijl het nadeel (namelijk overbegrazing) ten laste komt van alle gebruikers. Alle deelnemers zitten opgesloten in een systeem dat hen dwingt om de kudde meer en meer uit te breiden, maar zo stelt Hardin: "De vrijheid ruïneert allen".[2]

Deze tragedie van de commons gaat op voor een groot aantal milieuproblemen: "De tragiek van de commons doet zich wederom voor bij de problematiek van de milieuvervuiling. Hier gaat het er niet om dat er iets aan de commons onttrokken wordt. Er wordt iets aan toegevoegd: rioolwater, warmteafval, chemische en radioactieve lozingen in het water; gevaarlijke, giftige gassen in de lucht; nare, afleidende reclameborden in het gezichtsveld. Het economische nut wordt berekend ongeveer net zoals vroeger. De rationele mens ziet dat zijn aandeel in de kosten van het afval, dat hij in de commons loost, lager uitvalt dan de kosten om dit afval vooraf te zuiveren. Omdat dit voor iedereen geldt, zitten wij vast in een systeem van 'het eigen nest bevuilen', zolang we ons blijven gedragen als niet meer dan onafhankelijke, rationele, vrije ondernemers".[3]

Indien er geen externe dwang wordt uitgeoefend, gaan burgers zich om de bovengenoemde redenen gedragen als rationeel calculerende individuen, die hun individuele belang (bijvoorbeeld als blije rijder) laten prevaleren boven het gemeenschappelijke belang (schone lucht). De automobilist zal redeneren "wat maakt het uit wanneer ik besluit om mijn wagen van de hand te doen. Ik lever in aan vrijheid, gemak en tijdsvoordeel, maar het milieu wordt er toch niet merkbaar schoner van, want mijn aandeel aan de luchtvervuiling is slechts gering".

Menig anarchist ziet zich in het licht van het bovenstaande voor een pijnlijk dilemma geplaatst. De toename van keuzemogelijkheden en de bestaande vrijheid die de burgers in de moderne samenleving genieten, hebben geleid tot een in vele gevallen onverantwoordelijk collectief gedrag en daarmee tot grootschalige milieuvervuiling. Hoe kan men dit probleem op een libertaire wijze oplossen en het milieu redden zonder in een volledig onvrije en on-anarchistische eco-dictatuur te belanden, zoals bijvoorbeeld wordt bepleit door William Ophuls? Deze laatste stelt dat het opofferen van de individuele vrijheden heel wat minder ernstig is dan het vernietigen van het ruimteschip aarde. Volgens hem kan alleen de instelling van een absolute Hobbesiaanse Soeverein de mensheid behoeden voor de naderende milieucatastrofe.[4]

Bij een 'ecologisch-libertaire' oplossing van het milieuvraagstuk moet er volgens mij een fundamenteel onderscheid gemaakt worden tussen milieumaatregelen die direct gericht zijn op het bedrijfsleven en milieumaatregelen die direct gericht zijn op individuele burgers.

INDUSTRIE

Bij de maatregelen die genomen moeten worden tegen het bedrijfsleven zal men niet aan een strenge regelgeving en dwang kunnen ontkomen. Dit wordt veroorzaakt door een drietal factoren.

Ten eerste vindt de industriële produktie in een markteconomie niet plaats met het oog op de bevrediging van de maatschappelijke behoeften, maar om winst te behalen. Dit houdt in dat ondernemers zullen proberen om de goederen zo voordelig mogelijk te produceren, waarbij kostbare milieuinvesteringen alleen maar tot ongewenst hogere produktiekosten leiden. Het is voor ondernemingen rationeel om te trachten de milieuonkosten te ontlopen en waar mogelijk af te wentelen op anderen (de gemeenschap als geheel, de toekomstige generaties). In een markteconomie zal een ondernemer proberen zo min mogelijk van de produktiekosten voor eigen rekening te nemen en de zogenaamde 'externe kosten' door de samenleving te laten betalen.[5] Om deze reden is een met sanctiemogelijkheden toegeruste regelgeving absoluut noodzakelijk.

Ten tweede is een probleem van de markteconomie dat 'de eersten de laatsten zullen zijn'. Ondernemingen die zich om wat voor redenen dan ook milieuvriendelijker willen opstellen, lopen het gevaar uit de markt te worden geprijsd. Wanneer zij als enigen wèl overgaan tot uitgebreide milieu-investeringen en het doorberekenen van de eerder genoemde 'externe kosten', dan zullen de produkten vergelijkingswijs te duur worden. Vele consumenten zullen wellicht ondanks hun goede bedoelingen de goedkopere (en minder milieu-vriendelijke) produkten aanschaffen. Voorlopers worden op deze wijze meedogenloos gestraft en bedrijven zullen zich achter het argument verschuilen dat wie het voortouw neemt, aan het kortste eind trekt. Om de bedrijven uit deze impasse te helpen moet de gemeenschap wel algemene normen formuleren waar alle producenten gelijkelijk aan dienen te voldoen.

Ten derde vormt het bedrijfsleven een uiterst machtige pressiegroep in de maatschappij, die er groot belang bij heeft dat de op massale consumptie van verbruiksgoederen gebaseerde economie blijft voortbestaan. Men kan niet verwachten dat de industrie zich vrijwillig en zonder dwang gewonnen zal geven. Industrielobbies proberen te voorkomen dat verplichte milieu-investeringen en maatregelen worden opgelegd. Zij verzetten zich tegen de inperkingen van de ondernemersvrijheid die het gevolg zijn van een stringent milieubeleid. Dit kan aan de hand van twee recente voorbeelden worden geïllustreerd.

De invoering van strengere milieunormen en verplichte katalysatoren voor automobielen is door de europese fabrikanten jarenlang tegengehouden. Met name Renault en Fiat, die relatief veel kleinere auto's produceren, oefenden sterke weerstand uit vanwege de angst dat door het doorberekenen van de kosten hun wagens te duur zouden worden. Volvo-car wist in Nederland door een intensieve lobby in Den Haag enkele jaren uitstel te krijgen van het verplicht monteren van katalysatoren op haar modellen.

Een ander voorbeeld betreft de maatregelen tegen het broeikaseffect. Hoewel er in wetenschappelijke kring een toenemende eensgezindheid bestaat over de oorzaken en gevolgen van het broeikaseffect, lukt het niet om te komen tot vaste afspraken over stabilisering van de wereldwijde CO_2 vervuiling. Met name de Verenigde Staten verzetten zich fel tegen beperkingen van de uitstoot. Als eerste argument wordt gehanteerd dat er nog teveel wetenschappelijke onzekerheden over deze milieuproblemen zouden bestaan, maar tevens moet men het volgende toegeven: "Vermindering of zelfs stabilisatie van deze vervuiling stuit in de VS volgens het Environmental Protection Agency op groot verzet van de industrielobby".[6]

In het bijzonder zijn het de grote oliemaatschappijen en de invloedrijke autoproducenten die hardnekkig weerstand bieden tegen uitstootverminderingen.[7] De belangen die op het spel staan, zijn groot en variëren van het voortbestaan van bedrijven tot het in gevaar komen van de rentabiliteit. Men kan niet verwachten dat het bedrijfsleven spontaan, uit zichzelf en zonder slag of stoot overgaat tot het afschaffen van schadelijke produktiemethoden en het sluiten van verontreinigende fabrieken. De industrielobbies zullen hun werk doen en een sterke tegenmacht van de milieubeweging zal nodig zijn om deze maatschappelijke strijd te kunnen winnen.

Om deze redenen zal het moeilijk zijn om te ontkomen aan een actief optredende en strenge normen stellende overheid die met een reeks van verboden en geboden tegenwicht biedt aan de ondernemers.

De milieumaatregelen die direct op het bedrijfsleven zijn gericht zullen derhalve veelal op regelgeving gebaseerd moeten zijn. Alleen op deze wijze kunnen de produktieplafonds, volume-maatregelen en emissienormen worden ingevoerd die noodzakelijk zijn voor een werkelijk duurzame economie.

De overheid moet niet schromen om de produktie van absoluut milieuvijandelijke produkten te verbieden met behulp van wettelijke verbodsmaatregelen (bijvoorbeeld cadmium, CFK's, PVC). Voor produkten die in mindere mate milieuvijandig zijn, dient de overheid bij voorkeur systemen van statiegeld verplicht te stellen (verpakkingen, maar ook autowrakken, stereoapparatuur en dergelijke) of een keiharde verplichting tot terugname c.q. recycling door de producent in te voeren.

Bedrijven moeten wettelijk worden verplicht om interne milieuzorgsystemen op te zetten en om een milieuboekhouding bij te houden, die jaarlijks door onafhankelijke deskundigen worden gecontroleerd.

De milieumaatregelen die tegen de producenten -als grootste vervuilers- dienen te worden uitgevaardigd, zullen derhalve, om effectief te zijn, grotendeels op *dwang* gebaseerd dienen te worden. De vrijheid van de individuele burger als consument zal hierdoor overigens niet of nauwelijks worden aangetast.

BURGERS

Een ecologisch-libertair milieubeleid ten opzichte van de burger zal mijns inziens dwang moeten minimaliseren en de keuzevrijheid zoveel mogelijk in stand moeten houden. Dit houdt in dat het aantal wettelijke ge- en verboden wordt beperkt en het beleid vooral wordt gefundeerd op het volgende instrumentarium: (1) voorlichting, (2) het scheppen van de juiste voorwaarden voor milieuvriendelijk gedrag, (3) het introduceren van een omvattend systeem van milieuheffingen, (4) het geven van subsidies op milieuvriendelijke produkten en gedragingen, (5) het actiever dan ooit stimuleren van 'groen consumentisme'.

ad 1. Gedeeltelijk is het bestaan van milieuvervuiling nog steeds te wijten aan onwetendheid en onverschilligheid van de burgers. Zowel overheid als milieubeweging blijven een belangrijke taak behouden op het gebied van de voorlichting over het milieu. Het moet aan de burgers goed duidelijk worden gemaakt wat de consequenties zijn voor het milieu van het gedachtenloos weggooien van chemisch afval, verpakkingsmaterialen en dergelijke. Een goed gedoseerde milieuvoorlichting kan de milieubewustheid van de bevolking verhogen, waardoor de vervuiling op den duur kan afnemen. (Men moet echter uiteraard niet denken dat voorlichting alléén voldoende is. Daarvoor is ook een overheid noodzakelijk die normen stelt en die handhaaft.)

ad 2. Het beleid moet consequent gericht zijn op het scheppen van de juiste voorwaarden voor milieuvriendelijk gedrag. De overheid moet zich, anders dan nu, veel actiever inspannen om de omstandigheden te scheppen die het de burger aantrekkelijk maken om milieuvriendelijke keuzen te maken.

Gemeenten moeten bijvoorbeeld besluiten om het afval gescheiden bij de bewoners op te gaan halen -een aparte inzameling van organisch afval, glas, papier, plastic, blik en klein chemisch afval. Wanneer men een dergelijk afvalsysteem invoert, dan blijken de burgers veelal op basis van vrijwilligheid bereid mee te werken.

Een ander voorbeeld vormt het fiets- en openbaar vervoergebruik. Wanneer men zorgt voor een voldoende aantal, veilige en beschutte fietspaden (èn stallings-mogelijkheden), dan wordt het gebruik van de fiets gestimuleerd. Wanneer er daarnaast een efficiënt, comfortabel, fijnmazig, frequent en betaalbaar openbaar vervoerssysteem bestaat, dan zal het gebruik van de auto drastisch terug kunnen lopen.

ad 3. Een ecologisch-libertair milieubeleid zal echter vooral gestalte moeten krijgen door het invoeren van een uitgewerkt en omvattend systeem van milieuheffingen (Ecotax). Door het toepassen van belastingheffingen kan men de consumptie beïnvloeden in de richting van meer milieuvriendelijke goederen en diensten.[8] Door het invoeren van heffingen kan men de prijs van milieuvijandige produkten opvoeren, zodat de vraag zal afnemen. Er moet een stelsel komen waarin de milieuschade die bepaalde produkten veroorzaken op consequente wijze worden doorberekend in de prijs, via heffingen en belastingen, en duurzame en eenvoudig her te gebruiken goederen relatief goedkoop worden.[9] De voordelen hiervan zijn:

a. Men kan met het (naar is gebleken moeilijk te vervangen) marktmechanisme het consumentengedrag beïnvloeden.

b. Het is conform het principe dat de vervuiler betaalt.

c. Het vereist relatief weinig regelgeving en creëert geen handhavingsproblemen, zoals wel vaak het geval bij een systeem van ge- en verboden.
d. De invoering van ecotax zal ertoe leiden dat het onderzoek naar nieuwe produkten vooral een milieuvriendelijke kant opgestuurd wordt[10] (omdat deze goedkoper en beter verkoopbaar zullen zijn).
e. Ecotax zorgt voor vermindering van de vervuiling, *terwijl in beginsel de individuele keuzevrijheid (een fundamenteel libertaire gedachte) gehandhaafd blijft.*
Wanneer men bijvoorbeeld heffingen invoert op de benzineprijs en het vervoer per vliegtuig, dan betekent dit niet dat autorijden en vliegen onmogelijk en verboden zullen zijn, maar alleen dat men daadwerkelijk gaat betalen voor de ecologische kosten van deze vervoersnormen en men dus duur uit is. Regulerende milieuheffingen, mits niet in extremis doorgevoerd (benzine die tien gulden per liter kost?!) laten de burgers een vrije keus bij het consumptiegedrag; men kan voor het vuile alternatief blijven opteren, al is er wel een duidelijke stimulans om voor het schonere produkt te kiezen.
(Eerlijkheidshalve dient ook te worden gewezen op de nadelen van Ecotax: de welgestelden kunnen onverminderd vervuilen en waar geen schone en betaalbare alternatieven aanwezig zijn, werkt dit systeem niet perfect.)
ad 4. Een andere beleidsmaatregel die effectief kan zijn en die de vrijheid van de burger onaangetast laat, is die van het geven van subsidies of belastingverlagingen op milieuvriendelijke produkten en gedragingen. Uit de opbrengst van de milieuheffingen kunnen vrij eenvoudig dit soort subsidies of belastingverlagingen bekostigd worden. Zo kunnen er extra subsidies ter beschikking worden gesteld voor de ontwikkeling van passende milieutechnologieën. Tevens kan men denken aan subsidies op bijvoorbeeld energiezuinige en CFK-vrije koelkasten, zonneboilers en dergelijke en verlaging van de btw op reparaties en activiteiten in de dienstensector.
ad 5. Verder is er voor zowel de milieubeweging als de consumentenorganisaties een *essentiële* taak om de consument te stimuleren tot 'groen' en 'verantwoord' koopgedrag ('groen consumentisme'). Wie anders dan de consumenten zelf hebben uiteindelijk invloed op de produktie van goederen -door ze te kopen of juist niet. Met name voor organisaties als Greenpeace, Milieudefensie, Natuur en Milieu en Aktie Strohalm liggen er goede kansen om, véél meer dan tot nu toe is geschied, de consument in te schakelen om milieuvervuiling tegen te gaan. Consumenten kunnen door middel van een gericht aankoopbeleid de produktie van bepaalde goederen sturen. Op kleine schaal hebben er in Nederland reeds eerder succesvolle consumentenacties plaats gevonden, zoals de acties tegen PET-flessen, CFK spuitbussen en cadmium in bierkratten.[11] Door te weigeren voortaan bepaalde produkten te kopen, kunnen producenten worden aangezet om alternatieven te zoeken voor hun milieuvijandige produkten. Ook hier is het grote voordeel dat men met gebruikmaking van het bestaande marktmechanisme van binnenuit de strijd aan kan binden met vervuilingsproblemen. De burgers kunnen juist volledig gebruik maken van hun 'consumentenautonomie' en op die manier vraag en aanbod beïnvloeden.
Er zijn ook nog andere mogelijkheden voor de consument om invloed uit te oefenen op het milieubehoud. Wat zou het gevolg zijn wanneer alle Nederlanders hun spaargeld alleen nog maar zouden aanbieden bij 'verantwoorde' beleggers als de ASN, Triodosbank, etc.? En wat zou er niet veranderen wanneer zij hun leningen, hypotheken en pensioenen zonder uitzondering zouden onderbrengen

bij instellingen die alleen kritisch en ethisch investeren in mens- en milieuvriendelijkeactiviteiten?

Vanuit een libertair standpunt verdient het aanbeveling om een scherp onderscheid te maken tussen milieubeleid dat direct is gericht op het bedrijfsleven en milieubeleid dat direct is gericht op de individuele burgers. Ingrijpende dwangmaatregelen zullen noodzakelijk zijn om de producenten te laten stoppen met grootschalige milieuvervuiling. Ten opzichte van de individuele burgers verdienen die beleidsmaatregelen de voorkeur die dwang van bovenaf zoveel mogelijk beperken en die de keuzevrijheid optimaal veiligstellen. Met name door een omvattend en verfijnd systeem van *ecotax* moet het mogelijk zijn om de vervuiling te verminderen, onder handhaving van het centrale libertaire uitgangspunt van individuele keuzevrijheid. Ecologisch bezorgde anarchisten moeten door de milieudreiging vooral hun vrijheidsprincipes niet loslaten, maar proberen om die alternatieven te doordenken die het milieu kunnen redden, zonder in een afschrikwekkende eco-dicatuur te belanden.

NOTEN

(1) Zie bijvoorbeeld Mancur Olson, *The logic of collective action*, Harvard University Press, Cambridge Massachusets, 1965. (2) Garret Hardin, The Tragedy of the Commons, in *Toward a Steady-State Economy*, edited by Herman E. Daly, W.H. Freeman and Company, San Francisco 1973, p. 214-231. (3) Ibid., p. 139. (4) William Ophuls, Leviathan or Oblivion, in *Towards a Steady State Economy*, edited by Herman E. Daly, p. 215-230. (5) Zie R. Hueting, *Nieuwe schaarste en economische groei*, Agon Elsevier Publishers, Amsterdam 1974. (6) NRC-Handelsblad, 18 oktober 1990, p. 7. (7) Tijdschrift *Milieudefensie*, jaargang 1990, nummer 8, p. 8-12. (8) Henk van Arkel, *Het gelijk van het genoeg*, Aktie Strohalm, Utrecht 1990, hoofdstuk 9 en 10. (9) Zie ook Bram van Ojik en Alexander de Roo, *Groentax, de prijs voor een schoon milieu*, Groen Links studiestichting 1989. (10) Henk van Arkel, *Het gelijk van het genoeg*, p. 96. (11) Zie ook Vereniging Milieudefensie, *Konsumentenaktiviteiten voor het milieu, discussienota*, eigen uitgeverij, Amsterdam 1989.

EEN GEZONDE KEUZE

Jaap van der Laan

Er wordt veel gesproken over keuzes in de gezondheidszorg. Onze gezondheidszorg wordt te duur en daarom moeten er keuzes worden gemaakt. Niet door patiënten maar door overheid en financiers. De drijfveer achter deze keuzes is vooral een financiële, terwijl er mijns inziens vooral kwalitatieve keuzes gemaakt zouden moeten worden. Kwalitatieve keuzes moeten dan maar door het individu genomen worden; er zijn voorbeelden dat dat al gebeurt, al mist het individu voor het maken van weloverwogen keuzes vaak voldoende informatie. Een derde type keuze is de keuze die door ontwikkelingen in de medische kennis wordt opgedrongen. Morele criteria waarop anarchisten tot nu toe hun keuzes gebaseerd hebben zijn niet zonder meer bruikbaar om deze keuzes te maken.

De eerste aanzetten tot bezuinigingen zijn al jaren geleden gegeven. Begin jaren zeventig werd een begin gemaakt met budgetbeperkingen en beddenreducties in de ziekenhuizen. Jammer dat de kosten van de gezondheidszorg grofweg hetzelfde gebleven zijn, maar voor de rest is de opzet geslaagd .De gemiddelde opnameduur is teruggelopen hoewel het aantal bejaarden toeneemt en deze ook nog va-

ker en voor ernstiger dingen opgenomen worden dan jonge mensen.
In juli 1991 wordt het geneesmiddelvergoedingssysteem (GVS) ingevoerd waarbij per soort geneesmiddel een basisprijs geldt. Als een patiënt nu een ander, duurder middel uit dezelfde soort voorgeschreven krijgt wordt alleen de basisprijs vergoed en moet bijbetaald worden. Fabrikanten zien zich zo gedwongen de prijs van hun geneesmiddelen tot de basisprijs te verlagen omdat ze anders (dat leert het Duitse voorbeeld, waar een vergelijkbare regeling geldt) hun marktaandeel verliezen aan een goedkopere concurrent. Dit zal in eerste instantie tot nieuwe besparingen leiden, totdat de fabrikanten iets nieuws bedacht hebben (bijvoorbeeld nieuwe soorten geneesmiddelen extra duur maken en oude soorten van de markt halen). Het GVS beperkt de keuzevrijheid van artsen om ziekenfondspatiënten te dure pillen voor te schrijven. Dit is geen ramp; er blijven voldoende werkzame middelen over om alle ziektes te behandelen. Een arts, die zijn vak bij heeft gehouden, schreef toch al de goedkope pillen voor. Het GVS is een voorbeeld van een kwantitatieve keus die de overheid maakt; voor een kwalitatieve keus op het gebied van geneesmiddelen ontbreken voorlopig de wettelijke mogelijkheden. Onvoldoende werkzame, onnodige of veel te dure medicijnen kunnen niet van de markt geweerd worden. De commissie voor registratie van geneesmiddelen kan alleen middelen die apert schadelijk zijn weigeren (en soms zelfs dat niet getuige het voorbeeld van de pijnstiller Glifanan die in België vanwege ernstige overgevoeligheidsreacties verboden is maar in Nederland op de markt blijft). De commissie moet overbodige middelen doorlaten en heeft niks te zeggen over de prijs.
De geneesmiddelprijzen in Nederland behoren momenteel tot de hoogste van heel Europa. Ook met het GVS zullen we geen goedkoopte-eiland worden. De basisprijs van het GVS is gebaseerd op de prijs van het goedkoopste middel in Nederland en niet op de laagste prijs op de wereldmarkt.
Voor kostenbeheersing is daarom meer nodig. Commissies van wijze heren buigen zich over wat 'de keuzes in de gezondheidszorg' genoemd worden. Waar kan er bezuinigd worden en hoe moet dat dan, welke prioriteiten moeten er gesteld en welke ontwikkelingen moeten bevorderd worden?

INDIVIDU EN SAMENLEVING

Uit onderzoek onder Nederlanders blijkt ondertussen dat gezondheid algemeen als het hoogste goed wordt beschouwd en dat men daar best nog wat meer geld voor over heeft. De farmaceutische industrie en de artsen zijn er klaarblijkelijk in geslaagd hun produkt goed aan de man te brengen. Geheel in de sfeer van de markt wordt gezondheid door de meeste mensen gezien als een waar die je kan afnemen van de producent: de dokter, het ziekenhuis, de apotheek.
Je betaalt voor een goede verzekering, al of niet via het ziekenfonds en dan heb je ook recht op een goede gezondheid, of althans op alle pogingen deze zo goed mogelijk te laten maken. Het lijkt of gezondheid en ziekte niet langer gezien worden als bij het leven horend. Gezondheid is niet iets waar jezelf door je levenshouding zorg voor draagt.
Gezondheid heeft een magische betekenis gekregen waarop voor de meeste mensen geen rationele overwegingen meer van toepassing zijn. Er zouden zich minder mensen laten opereren als ze zich realiseerden dat de risico's op de operatietafel hoger liggen dan die in het verkeer.
In tegenspraak met deze visie is het feitelijke gedrag van veel mensen. De meeste mensen maken in hun dagelijks leven wel

degelijk keuzes op het gebied van gezondheid waaruit je kan concluderen dat er uiteindelijk toch nog andere prioriteiten gelden. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat dokters veel klagen over de therapietrouw van hun patiënten. Het blijkt dat slechts een deel van de patiënten precies doet wat de dokter zegt. De grootste helft van de patiënten neemt de voorgeschreven medicijnen niet of niet volgens voorschrift in. Als je je realiseert dat naar schatting 10 procent van de ziekenhuisopnames verband houdt met bijwerkingen van geneesmiddelen is dit overigens misschien wel een gezond teken. Het percentage wat zich niet aan adviezen over niet roken, vermageren, vet- en zoutarm eten stoort is waarschijnlijk nog groter.

Een mogelijke verklaring voor deze tegenstelling tussen opvattingen en feitelijk gedrag, tussen de mening dat een zo goed mogelijke gezondheidszorg voor iedereen gewaarborgd moet zijn maar dat je je in de praktijk niet veel aantrekt van de adviezen van deze gezondheidszorg is de tegenstelling individu-hele bevolking. Dat wat voor een individu of bepaalde groep goed is of goed lijkt is nog niet direct goed voor de hele bevolking.

Neem nu eens hart-longtransplantaties, buitengewoon kostbare, experimentele ingrepen, waarvoor jaarlijks maar enkele patiënten in aanmerking komen. Naar mijn idee moet volkomen zeker zijn wat het resultaat op lange termijn is voordat je een dergelijke ingreep in het ziekenfondspakket opneemt. Geld kun je maar een keer uitgeven en dan moet je overwegen of je niet liever het personeelsbudget van verpleeghuizen aanvult omdat daar meer mensen wat aan hebben. De samenleving heeft hier een ander direct belang dan het individu met ernstig longlijden. In Nederland wordt op het gebied van dit soort keuzes een halfslachtig beleid gevoerd dat meer wordt bepaald door lobby en publiciteit dan door rationele keuzes.

Een voorbeeld van het omgekeerde is de behandeling van licht verhoogde bloeddruk. Stel je bent een man van vijftig jaar oud en je huisarts die actief aan preventie van hart- en vaatziekten doet, meet een licht verhoogde bloeddruk als je je oor komt laten uitspuiten. Je dokter vertelt dat een licht verhoogde bloeddruk geen ziekte is maar een van de risicofactoren voor hart- en vaatziekten. Er zijn er meer: mannelijk geslacht, overgewicht, zout en vet eten, roken, meer dan twee glazen alcohol per dag, weinig bewegen, hoge bloeddruk in je familie. Iedere risicofactor erbij maakt je kans om een hart- of vaatziekte te krijgen weer iets groter. Het advies is nu afvallen, de rest van je leven zoutarm, vetarm en meer vegetarisch eten, bewegen en geen sigaar meer na het eten; als daarmee je bloeddruk niet zakt ook nog pillen. Wat een pech, een bourgondisch leven heeft altijd je voorkeur gehad.

Wat vervelend nou dat je dokter geen tijd heeft om uit te leggen dat je met al je risicofactoren een kans van 15 procent hebt op je zeventigste een hartziekte te krijgen. Als je je aan alle adviezen houdt daalt die kans tot 10 procent. Dat verschil is eigenlijk maar klein want de kans om gezond te blijven blijft veel groter dan de kans om ziek te worden. De kans om gezond te blijven stijgt door behandeling van 85 naar 90 procent. Als je geen hartziekte krijgt, krijg je natuurlijk ooit iets anders, waarschijnlijk kanker want je moet toch ergens aan doodgaan.

Wat te doen? Misschien is het wel minder erg om plotseling aan een hartaanval dood te gaan dan wat langer te leven maar kanker te krijgen. En dan nog je leven lang dieet en pillen. Jouw dokter heeft echter alleen de reclame van de industrie en het bulletin van de Hartstichting gelezen die zeggen dat je op termijn met bloeddrukpillen 33 procent minder hartziekten hebt. Dat klopt want een da-

ling van 15 naar 10 procent is een daling van 33 procent! Je dokter schrijft je daarom een dieet en pillen voor en je blijft driemaandelijks onder controle.
Hoe gaat het nu in de praktijk van alledag. Het dieet volg je als het je uitkomt, de pillen probeer je te slikken maar je krijgt er zulke koude handen van en iedere keer bij de dokter heb je weer een onbestemd schuldgevoel over wat je had moeten doen.
Als je dokter je goed had voorgelicht en jou de keus had laten maken had je misschien wel helemaal niet behandeld willen worden. Dan had je misschien wel besloten wat meer te bewegen, minder te werken, meer leuke dingen te doen en verder vooral je bloeddruk niet nog eens te laten meten. Dat zou vanuit jezelf gezien waarschijnlijk het verstandigste zijn. De verkleining van een betrekkelijk kleine kans op een ziekte zou wel erg veel onaangenaamheden met zich meebrengen.
Op bevolkingsniveau geldt echter een andere logica. Er zijn namelijk vele tienduizenden mannen zoals jij en als die nu allemaal door leefregels hun bloeddruk, al is het maar een klein beetje, naar beneden zouden brengen zou het uiteindelijke resultaat op bevolkingsniveau een fikse daling van hart- en vaatziekten zijn.
Er is hier een tegenstelling tussen individueel belang en algemeen belang. Voorlichting gaat vaak uit van *het belang van de samenleving* als geheel en is niet toegesneden op het *individuele geval*. Doordat het individu echter meestal onvoldoende informatie krijgt (of vraagt) kan deze geen rationele keuzes maken en moet op zijn/haar intuïtie varen bij het nemen van beslissingen. Vandaar dat dokters vaak klagen over irrationele en weinig coöperatieve patiënten.
Duidelijk zal zijn dat verantwoorde keuzes alleen gemaakt kunnen worden als ook voldoende informatie beschikbaar is. Vaak zal dit echter niet het geval zijn en worden keuzes gemaakt op basis van onvolledige informatie of irrationele argumenten. Dat is jammer maar het is op voorhand niet duidelijk of onvolledig gefundeerde keuzes nu veel slechter uitpakken dan goed gefundeerde.

MEDISCHE WETENSCHAP

Het derde type keuze dat ik noemde is de keuze die ons door ontwikkelingen in de medische wetenschap wordt opgedrongen. In essentie gaat het hier meestal om een morele keuze waarbij de vraag is in hoeverre de mens kan ingrijpen in de 'natuurlijke' gang van zaken en daarnaast om de vraag of je beslissingen kan overlaten aan deskundigen. In *De AS* 82 (Tegenethiek) ben ik ingegaan op dilemma's rond genentechnologie, prenatale diagnostiek en reageerbuisbevruchtingen. Daarom hier een tweetal voorbeelden van andere aard.
Omdat zwangerschappen met de pil betrekkelijk eenvoudig te voorkomen zijn ontstaat voor veel vrouwen een keuze die hun moeders nooit hebben hoeven maken. Het krijgen van kinderen wordt *een duidelijke keuze* en minder iets wat 'vanzelf' komt en bij het leven hoort.
Een gevolg van het feit dat kinderen krijgen als een keuze ervaren wordt en niet als iets wat door de natuur bepaald wordt is dat kinderloosheid als een te behandelen ziekte gezien wordt. Als eenmaal onderzoek naar de oorzaak gestart is, is het moeilijk als patiënt greep op de voortgang van het onderzoek te houden en je eigen keuzes te blijven maken. Ieder nieuw voorstel voor onderzoek of behandeling brengt weer nieuwe hoop en hoe langer je met onderzoek doorgaat hoe moeilijker het wordt te stoppen. Als na langdurig onderzoek dan een reageerbuisbevruchting wordt voorgesteld is het moeilijk te weigeren. Je hoort achteraf wel van mensen dat ze er nooit aan begonnen zouden zijn als ze van tevoren hadden geweten

wat al dat onderzoek en behandeling inhield. In deze gevallen is de voorlichting zeker tekort geschoten.
Over euthanasie hoefden anarchisten zich in de negentiende eeuw niet druk te maken omdat mensen in die tijd vooral aan infecties overleden. Pas sinds infectieziekten door betere sociale omstandigheden zijn teruggedrongen en medische ontwikkelingen levensrekkende behandelingen mogelijk hebben gemaakt is euthanasie een keuze geworden. Euthanasie lijkt voor veel anarchisten geen moeilijke keuze omdat ze uitgaan van het zelfbeschikkingsrecht van het individu. Ik hoop dan maar dat ze ook allemaal een codicil gemaakt hebben waardoor hun familie en de artsen weten wat die betreffende anarchist zelf had gewild.
Euthanasie is vooral een probleem als iemand geen euthanasieverklaring heeft geschreven en zelf geen uitsluitsel meer kan geven of over wat er moet gebeuren doordat hij/zij in coma ligt of dement is. Artsen kunnen twijfelen of het de bezorgdheid voor oma's welzijn of voor haar erfenis is die de familie op euthanasie doet aandringen. Voor de familie kan het een moeilijke keuze zijn de beademing van een comateus verkeersslachtoffer al of niet stop te zetten. Een euthanasieverklaring kan dan een richtsnoer voor de beslissing vormen.
Bij bovengenoemde en andere keuzes waar de medische ontwikkelingen toe noodzaken kun je uitgaan van een aantal anarchistische principes, maar een rechtstreeks antwoord zul je er niet in kunnen vinden. Anarchistische theorieën zijn ontwikkeld in een tijd dat deze keuzes nog niet gemaakt hoefden te worden. De uitgangspunten zijn echter nog hetzelfde en van daaruit doorredenerend kom je een heel eind.

- Ik ben pas vrij als ieder om mij heen ook vrij is, betekent dat keuzes er niet toe mogen leiden dat weinigen profiteren en velen tekort komen. Eigenlijk zouden allen evenveel moeten profiteren.

- Dat het middel in overeenstemming moet zijn met het doel kan je misschien helpen bij beslissingen over al of niet laten behandelen van bepaalde aandoeningen. De bijwerkingen van de behandeling moeten het leven niet in de weg staan en de behandeling moet in het algemeen geen nog onbekende risico's in zich dragen.

- Een ander uitgangspunt is een gezond wantrouwen tegen wetenschappers. Zoals je zelf beslist over de reparatie van je schoenen op basis van een voorstel van de deskundige op dit gebied, de schoenmaker, zo beslis je ook zelf over wat er met je eigen lichaam moet gebeuren op basis van een voorstel van de deskundige, de arts. Als zijn mening je niet aanstaat wordt het tijd een tweede mening te vragen en misschien wel een derde. Het komt niet vaak voor dat twee artsen precies hetzelfde zeggen. Als je ervan uitgaat dat je zelf de beslissing moet nemen hoef je niet onzeker te worden van twee verschillende visies op hetzelfde probleem. Er blijkt dat er niet een eenduidig antwoord is op je vraag zoals ook op andere gebieden van het leven vaak voorkomt. Twee of drie verschillende visies vergroten je vrijheid zelf een beslissing te nemen.

Algemeen geldt mijns inziens dat keuzemogelijkheden op medisch gebied je vrijheid vergroten, al kan het wel eens heel lastig zijn een besluit te nemen. Een eenmaal genomen besluit kan je echter wel het gevoel geven dat je weer een deel van je leven in eigen beheer kunt nemen. En dit laatste gevoel kan je op maar weinig andere maatschappelijke gebieden nog hebben.

OVER VRIJHEIDSIDEALEN
Murray Bookchin*

De nadruk van anarchistische en libertaire utopisten op het bestaan van keuzemogelijkheden in de geschiedenis creëerde een radicaal nieuw uitgangspunt vergeleken met de in toenemende mate teleologische visies van religieuze en later 'wetenschappelijke' socialismes. Deze nadruk verklaart in grote mate de aandacht die de negentiende eeuwse anarchistische en libertaire utopisten besteedden aan individuele autonomie, het vermogen van het individu om keuzes te maken op basis van rationale en ethische oordelen. Deze benadering verschilt fundamenteel van de liberale traditie, waarmee anarchistische denkbeelden over individualiteit in verband zijn gebracht, door tegenstanders althans, met name door marxisten.

Het liberalisme schonk het individu inderdaad een kleine dosis vrijheid, maar wel een vrijheid die werd beperkt door de 'onzichtbare hand' van de vrije markt, niet door het vermogen van vrije individuen om te handelen op basis van ethische overwegingen. De 'vrije ondernemer' waar het liberalisme haar beeld van individuele autonomie op baseerde, zat in feite volledig verstrikt in een collectiviteit van de markt, hoe bevrijd hij ook leek van de middeleeuwse wereld van gildes en godsdienstige verplichtingen. Hij was de speelbal van een 'hogere wetmatigheid' van marktinteractie, gebaseerd op met elkaar wedijverende ego's, die weer ieders egoïstische belangen uitschakelde ten behoeve van de vorming van een algemeen maatschappelijk belang.

Het anarchisme en de libertaire utopisten schilderden het vrije individu nooit in dit licht. Het individu moest volgens de anarchistische denkers vrij kunnen functioneren als een *ethisch* wezen -niet als een bekrompen egoïst- om verstandige, niet op eigen belang gefundeerde, keuzes te maken tussen rationele en irrationele alternatieven in de geschiedenis. De marxistische verdraaiing dat het anarchisme een produkt is van liberaal of bourgeois 'individualisme', vindt haar wortel in ideologieën die tot in de kern bourgeois zijn, zoals die welke zijn gebaseerd op mythes van een 'onzichtbare hand' (liberalisme), geest (hegelianisme) en economisch determinisme (marxisme).

De anarchistische en libertair-utopistische nadruk op individuele vrijheid betekende de bevrijding van de geschiedenis zelf van een a-historische voorbeschiktheid en onderstreepte het belang van ethiek op het beïnvloeden van keuzes. Het individu is pas daadwerkelijk vrij en bereikt een werkelijke individualiteit wanneer hij of zij wordt geleid door een rationele, menselijke en hoogstaande opvatting van het sociale en gemeenschappelijke belang.

Uiteindelijk is het zo, dat anarchistische visies van een nieuwe wereld, met name libertaire utopia's, inhouden dat de maatschappij altijd opnieuw kan worden opgebouwd. Een utopia is tenslotte per definitie een beschrijving van de wereld zoals deze *behoort* te zijn volgens rationale regels, in tegenstelling tot hoe de wereld is, als gevolg van de blinde en onnadenkende interactie tussen niet te bevatten krachten.

De negentiende eeuwse anarchistische traditie, die minder beeldend is dan die van de utopisten, die een grote hoeveelheid van nieuwe en gedetailleerde schetsen maakte, bouwde haar theorieën in overeenstemming met de menselijke geschiedenis op en niet volgens een theolo-

* Ontleend aan Murray Bookchin, *Remaking Society*, hoofdstuk 4 -Ideals of Freedom, p. 119-121 en 124-126. Black Rose Books, Montreal 1989. Vertaling: Marius de Geus.

gische, mystieke of metafysische geschiedenis. De wereld heeft zich altijd ontwikkeld door het handelen van mensen van vlees en bloed, die voor reële keuzes stonden bij keerpunten in de geschiedenis. En de wereld kan zich veranderen langs bewezen alternatieve lijnen die mensen in het verleden als keuzemogelijkheid hebben gehad.

In werkelijkheid vormt een groot gedeelte van de anarchistische traditie niet een soort primitief verlangen naar het verleden, zoals marxistische theoretici als bijvoorbeeld Hobsbawm ons willen doen geloven, maar het ontdekken van die mogelijkheden uit het verleden die niet zijn vervuld, zoals het vèrstrekkende belang van gemeenschap, confederatie, zelfbestuur van de economie en een nieuw evenwicht tussen mens en natuur. Marx' befaamde gebod dat de doden ook de doden moeten begraven, heeft geen betekenis, ondanks wellicht goede bedoelingen, wanneer het heden probeert om het verleden te parodiëren. Alleen de *levenden* kunnen de doden begraven en zij kunnen dit alleen doen wanneer zij begrijpen wat dood is en wat nog leeft; wat in feite nog ongelofelijk vitaal is op de met lichamen bezaaide slagvelden van de geschiedenis.

Op dit vlak ligt de kracht van William Godwin's belangstelling voor individuele autonomie, voor de ethische mens wiens geest bevrijd is van de last van bovenmenselijke krachten en alle vormen van dominantie, zowel die van goden als politici, zowel het gezag van gewoonten als het gezag van de staat. Hier ligt ook de kracht van Pierre-Joseph Proudhon's interesse in municipalisme en confederalisme als maatschappelijke principes, of eigenlijk als levenswijzen wier vrijheid niet wordt geschaad door de natie-staat of door de verderfelijke rol van het eigendom.

Hier ligt ook de verklaring van het feit dat Michael Bakoenin een groot belang hechtte aan spontane acties van het volk en de herscheppende rol van revolutionaire handelingen, van de *daad* op zich als een uitdrukking van wil die niet wordt geketend door de beperkingen van compromisvorming en parlementaire afstomping.

Hierin ligt tenslotte de kracht van Peter Kropotkin's ecologische visies, zijn praktische betrokkenheid bij menselijke schaal, decentralisatie en het in evenwicht brengen van de mensheid met de natuur, in plaats van de explosieve groei van processen van urbanisatie en centralisatie.

In de periode tussen het einde van de Franse revolutie en het midden van de negentiende eeuw verwierven de vrijheidsidealen een vaste materiële basis en waren zij technologisch gezien levensvatbaar. Hier had sprake kunnen zijn van een opvallend keerpunt in de geschiedenis, indien de mensheid hoe dan ook het pad van een markt- en winstgeoriënteerde expansie verruild had voor dat van een gemeenschaps- en ecologie georiënteerde harmonie -een harmonie tussen mensen onderling die het gevolg had kunnen zijn van een nieuwe gevoeligheid voor harmonie tussen mensheid en natuur. Veel meer dan het tweede gedeelte van de negentiende eeuw, toen de maatschappij werd overstroomd door een vorm van industriële ontwikkeling die de gehele natuurlijke leefomgeving herschiep, zo niet veranderde in een synthetische omgeving, was de eerste helft van die eeuw vervuld van de belofte van een nieuwe integratie tussen maatschappij en natuur en van een coöperatieve gemeenschap die de meest sterke drang tot vrijheid had kunnen bevredigen.

Dat dit niet gebeurde, werd in niet geringe mate veroorzaakt door het feit dat het gedachtengoed van de bourgeoisie aan invloed won in het Europa en Amerika van de vorige eeuw -en niet minder belangrijk, zelfs in het revolutionaire project van het hervormen van de maatschappij, dat zo'n rijke verwoording had gevonden in

het werk van de utopisten, de visionaire socialisten en anarchisten in het tijdperk van de Franse revolutie.

Het revolutionaire project had een rijke ethische erfenis verworven, een drang om te komen tot het verzoenen van de dualiteiten van geest, lichaam en maatschappij die rede stelt tegenover zinnelijkheid, werk tegenover spel, stad tegenover land en de mensheid tegenover de natuur. Het utopische en anarchistische denken zag deze tegenstrijdigheden duidelijk en probeerde ze op te lossen met een vrijheidsideaal dat was gebaseerd op complementariteit, het niet meer te vereenvoudigen minimum en de gelijkheid van ongelijken. De tegenstellingen werden gezien als het bewijs van een maatschappij die vastzat 'in het kwade'; van een 'beschaving' in feite, om Fourier's woorden te gebruiken, die zich had gericht tegen de mensheid en de cultuur door de irrationele richting die zij tot die tijd had gevolgd. De rede die kon worden gebruikt om verder na te denken dan alleen maar over de bestaande toestand, was een ruw rationalisme aan het worden, welke was gebaseerd op de efficiënte exploitatie van arbeid en natuurlijke hulpbronnen.

De wetenschap was in haar onophoudelijke onderzoek van de werkelijkheid en de daaronder liggende ordening, verworden tot een wetenschapscultus die niet veel meer was dan het instrumenteel uitoefenen van controle over mensen en natuur. De technologie die beloofde om de arbeidsomstandigheden te verbeteren, was bezig te veranderen in een technocratisch geheel van middelen om de menselijke en niet-menselijke wereld te exploiteren.

De anarchistische theoretici en de libertaire utopisten uitten, ondanks hun begrijpelijke overtuiging dat de rede, wetenschap en techniek scheppende krachten zouden kunnen inhouden voor het hervormen van de maatschappij, een collectief protest tegen de reductie van deze krachten voor puur instrumentele doeleinden. Zij beseften terdege welke snelle veranderingen er in de vorige eeuw plaatsvonden. Hun vurige wens om onmiddellijk te komen tot veranderingen op een bevrijdende wijze, was doordrenkt met een angst dat de gehele maatschappij 'verburgerlijkt' zou geraken, om Bakoenin's woorden te gebruiken voor de opvallend voorspellende angsten en het fatalisme dat hem de laatste jaren van zijn leven in zijn greep hield. Tegengesteld aan wat wordt beweerd door Gerald Brenan en Hobsbawm, was de anarchistische nadruk op 'propaganda van de daad' niet een primitieve geweldsdaad en louter catharsis met het oog op de passiviteit van de bevolking ten opzichte van de gruwelijkheden van het industriële kapitalisme. Voor het grootste gedeelte was deze nadruk het gevolg van een wanhopig inzicht in het feit dat er een historisch moment in de maatschappelijke ontwikkeling verloren aan het gaan was, een moment waarvan het verlies in de toekomst immense obstakels zou veroorzaken voor het bereiken van het revolutionaire project. Doordrongen van bepaalde ethische en visionaire concepten zagen zij terecht dat hun tijd een onmiddellijke menselijke emancipatie vereiste en niet alleen maar 'een stadium' was temidden van vele andere in de lange geschiedenis van de menselijke evolutie naar vrijheid met haar eindeloze 'onmisbare voorwaarden' en technologische 'substructuren'.

DE VRIJHEID VAN HET BASISINKOMEN

Hans Ramaer

"Het negeren van de sociale verworvenheden van de verzorgingsstaat is uiterst onrealistisch, het minachten en afwijzen ervan nog meer. De vraag moet dus zijn: hoe zijn nu deze rechten in socialistische en libertaire zin om te buigen"? Het antwoord op die vraag is snel gevonden en ook Rudolf de Jong die het bovenstaande tien jaar terug schreef, pleitte daarom voor 'een maatschappij van basisinkomens'.[1] Zo'n basisinkomen wordt aan ieder individu toegekend, ongeacht de aanwezigheid van andere inkomsten en vermogen en ongeacht of iemand al dan niet betaald werk verricht. Door invoering van een basisinkomen is ieders bestaanszekerheid op het niveau van het sociale minimum gewaarborgd. Al die jaren al en nog langer woedt er een ware loopgravenoorlog tussen voor- en tegenstanders van het basisinkomen. Al die jaren al worden dezelfde argumenten gehoord, maar de economische en sociale ontwikkelingen lijken de voorstanders steeds meer gelijk te geven.

Is een basisinkomen de hedendaagse draad van Ariadne waarmee we ons een weg kunnen zoeken uit het labyrint van de vrijheid? Dat niet, maar een basisinkomen brengt ons zonder twijfel wèl dichterbij het al door Kropotkin geschetste *ideaal* van de vrijheid, een samenleving die berust op het geven naar vermogen en het nemen naar behoeften. Het gaat er volgens anarchisten immers om dat individuen in vrijheid moeten kunnen beslissen over het al dan niet maken van keuzen.[2] En dan bedoelen ze uiteraard niet de keuze tussen het ene wegwerpartikel en het andere. Ik denk dat een basisinkomen die individuele keuzevrijheid structureel vergroot, al blijven de kaders in laatste instantie bepaald door kapitalisme en markteconomie. Anders gezegd: omdat het basisinkomen het produceren losmaakt van het consumeren, krijgen de mensen domweg méér mogelijkheden om hun eigen leven te bepalen.[3]

Het basisinkomen is weliswaar geen fundamenteel mensenrecht, maar artikel 25 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, die stelt dat "ieder recht heeft op een levenspeil dat hoog genoeg is voor gezondheid en welzijn" vormt een zinnig uitgangspunt in de lopende discussie.[4] Het stelsel van sociale verzekeringen en bijstand waarborgt immers -althans in Nederland- het in dat artikel omschreven recht als mensen niet in staat zijn zich een inkomen te verwerven.

In de afgelopen tien jaar waren echter zoveel mensen gedwongen een beroep te doen op dat recht op een sociale uitkering dat men links en rechts kan horen dat het zó nooit bedoeld was. Maar hoe jammer ook voor diegenen die beweren dat het de spuigaten uitloopt met het aantal uitkeringsgerechtigden, het ziet er geenszins naar uit dat de sociale en economische ontwikkelingen in de jaren negentig een andere loop zullen nemen.

Allereerst is er de *vergrijzing*, waardoor het aantal bejaarden dat recht heeft op een sociale uitkering gestaag blijft groeien. Ten tweede is er de tendens naar *individualisering*. Rollenpatronen veranderen, de alleenstaanden rukken op en het traditionele gezin met alleenverdienende man en daarvan afhankelijke vrouw en kinderen begint bijna een uitzondering te worden. Toch is het stelsel van sociale uitkeringen nog altijd op die traditionele gezinssituatie gebaseerd.

Niet minder belangrijk dan deze sociale ontwikkelingen zijn de economische. De langdurige *massa-werkloosheid* van de jaren tachtig was geen incident. Een grote

minderheid van de potentiële arbeidsbevolking zal blijvend geen baan vinden en dus een beroep op een uitkering moeten doen. Er is wel sprake van economische groei, maar het aantal banen groeit niet mee door verdergaand mechanisering en automatisering van het produktieproces. Bovendien vereist de produktie steeds meer specialisatie, waardoor alleen de slimsten en sterksten overblijven. Voor de overigen is er de WAO, een weldaad voor het bedrijfsleven dat op die manier onbekommerd kan selecteren.
Maar er verandert nog meer. In de jaren tachtig kwam de nadruk al sterker te liggen op *flexibele* produktie. Er wordt niet meer geproduceerd voor voorraden zoals vroeger. De technologie maakt het mogelijk om op afroep te leveren en dus zijn magazijnen overbodig geworden. Dat is winst voor het bedrijfsleven dat daarnaast steeds vaker gebruik maakt van toeleveringsbedrijven in plaats van alle onderdelen zelf te produceren. En die tendens -waarbij de Japanse economie voorop gaat- heeft tot gevolg dat vaste fulltime dienstverbanden meer en meer plaats maken voor tijdelijke deeltijdbanen.
Al die ontwikkelingen samen leiden ertoe dat steeds meer mensen volledig of gedeeltelijk op een uitkering aangewezen zullen zijn en het stelsel van uitkeringen dus steeds ingewikkelder en moeilijker te overzien wordt. Fraude, oneigenlijk gebruik, willekeur, aantasting van het recht op privacy en bovenal een geweldige woekering van de bureaucratie zullen het stelsel steeds heviger in zijn voegen doen kraken. Wie zei daar dat het basisinkomen een utopie is? Het is in de nabije toekomst de meest voor de hand liggende manier om het maatschappelijk achterhaalde onderscheid tussen degenen met en degenen zonder betaald werk op te heffen. Waarschijnlijk is het basisinkomen een veel doeltreffender en goedkopere manier om artikel 25 van de mensenrechten te effectueren dan het huidige systeem van sociale uitkeringen. Het invoeren van het basisinkomen lijkt me daarom praktisch gezien onontkoombaar. Mogelijk niet in één keer, maar in fasen met als eerste groep die van de 50-plussers.

Dat er een essentieel verschil bestaat tussen een staat die sociale uitkeringen verstrekt aan bepaalde categorieën burgers en een staat die premies int om iedereen een basisinkomen te verschaffen, kan niet genoeg benadrukt worden. Bij invoering van het basisinkomen verdwijnen immers de bureaucratische selectie- en controleapparaten en fungeert de staat op dat punt nog slechts als administratief orgaan. De individuele burger is in dat geval minder afhankelijk geworden van de staat. Gorz zegt het zo: "Bij alle vormen van uitkeringen die de staat uitbetaalt aan zijn burgers zonder werk of zonder voldoende middelen gaat het om *verleende steun*, om een recht dat de staat toekent aan individuen en dat hij derhalve van ze kan terugnemen of beperken".[5]
De winst van het basisinkomen ligt dus allereerst in een grotere autonomie van de burger. Of zoals Hogervorst stelt: "(in de) maatschappelijke bestaanszekerheid zonder dat dit een gedwongen, eenzijdige afhankelijkheidsrelatie met zich meebrengt".[6] Dat de staat de taak van boekhouder krijgt toebedeeld, moet anarchisten niet van de wijs brengen. Ook in een libertaire samenleving zijn centrale instanties nodig om bepaalde administratieve taken uit te voeren.[7]
Een tweede winstpunt is dat de rol die *betaalde* arbeid in de samenleving speelt, kan afnemen. Betaalde arbeid is immer niet alleen voor de meeste burgers het enige middel om zich bestaanszekerheid te verwerven, maar het is ook middel om maatschappelijk aanzien te verwerven, om een bepaalde status te verkrijgen. Keerzijde daarvan vormt de stigmatise-

ring van baanlozen. Zo is er allengs een situatie ontstaan waarin het belangrijker lijkt dat je betaald werk hebt -al is het in de wapenindustrie of bij een milieuvijandig bedrijf- dan dat je je onbetaald inzet voor werk dat in een fatsoenlijke samenleving óók moet gebeuren. Door de status die betaalde arbeid als gevolg van de schaarste aan banen heeft gekregen, wordt de verzorging van kinderen, zieken en bejaarden, burenhulp en vrijwilligerswerk op sociaal, politiek en cultureel gebied als tweederangs arbeid beschouwd. Illich noemt dat werk *schaduwarbeid*, de arbeid die in de schaduw van de loonarbeid wordt verricht.[8] Het basisinkomen kan die situatie veranderen. De nu onbetaalde activiteiten ten behoeve van gezin en samenleving zouden dan in feite gehonoreerd worden en daardoor de tweedeling deels kunnen doorbreken.

Bovendien zou die verminderde absolutering van betaalde arbeid wel eens betere voorwaarden kunnen scheppen voor een andere kijk op onze consumptie-economie. Ecologisch gezien is veel betaalde arbeid (inclusief de daarmee samenhangende mobiliteit) desastreus en economisch gezien overbodig. Op die manier zou het basisinkomen mogelijk kunnen bijdragen aan meer bezinning en mentaliteitsverandering. Want zoals een Amerikaanse econoom eens opmerkte heerst er weinig logica in een samenleving waarin de ene helft van de mensen hamburgers verkoopt aan de andere helft.

Een derde door veel voorstanders genoemd argument is dat het basisinkomen allerlei op dit moment marginale bedrijfjes een toekomst biedt. Veel kleinschalige bedrijvigheid die door de wetten van de markteconomie nu vaak niet lonend is, maar voor de samenleving tòch van wezenlijke betekenis, kan behouden blijven. Met als bijkomend voordeel dat bestaande subsidieregelingen voor zelfstandigen overbodig worden.

Omdat het basisinkomen voor velen de keuze voor zelfstandigheid in plaats van loonarbeid vergemakkelijkt, zal er ook en bloeiender 'alternatief' bedrijfsleven kunnen ontstaan, krijgen produktiecollectieven en bedrijfjes in eigen beheer meer kansen. *Eigenarbeid* noemt Illich dit soort werk.[9]

De eerst gehoorde reactie van tegenstanders van een basisinkomen is ach en wee roepen over de financiële haalbaarheid ervan. Een basisinkomen is *onbetaalbaar*, zeggen ze dan. Maar dat werd ooit ook gezegd van de achturendag en van de vijfdaagse werkweek en ze kwamen er toch. In werkelijkheid is een basisinkomen morgen al te realiseren. Wanneer alle uitgaven aan sociale verzekeringen, studiefinanciering en bijstand worden opgeteld en bovendien gesnoeid wordt in de fiscale aftrekposten, komt een bedrag van zo'n 160 miljard gulden per jaar beschikbaar. Daarvan is met gemak een individueel basisinkomen op het niveau van het huidige sociaal minimum te bekostigen. Het traditionele gezin van een modaal de kost verdienende man met vrouw en kinderen gaat er in dat geval niet of nauwelijks op achteruit bij arbeidsongeschiktheid, werkloosheid of overlijden van de kostwinner. En als de kostwinner blijft werken, stijgt het gezinsinkomen zelfs aanmerkelijk. Maar hij kan ook besluiten om eens een tijdje huisman te zijn of een studie te volgen, al dan niet in combinatie met een tijdelijke of deeltijdbaan.

Het is het in feite verdwijnen van die *plicht* om te werken die de tegenstanders vooral dwars zit. PvdA kamerlid en fiscalist Flip de Kam verwoordt dat ongenoegen perfect. Hij verwacht dat een basisinkomen "de prikkel om arbeid aan te bieden ernstig aantast", waardoor steeds minder mensen met betaald werk steeds meer mensen zonder betaald werk zullen moeten onderhouden. "Het onontkoom-

bare gevolg is dat de nationale welvaart verdampt als een schoteltje water in de woestijn".[10]

Kennelijk gaat de Kam er van uit dat bij het invoeren van een basisinkomen Nederland massaal het recht op luiheid zal gaan praktiseren. Maar hij moet beter weten. Het arbeidsethos is diep geworteld, het merendeel van de mensen zonder betaald werk doet wanhopige pogingen een inkomen uit arbeid te verwerven en tenslotte is de Bond tegen het Arbeidsethos al lang opgeheven en heeft woordvoerder Bingel een betaalde yuppiejob.[11] Veeleer valt te verwachten dat loonarbeid, eigenarbeid en schaduwarbeid meer in elkaar zullen vloeien, dat met andere woorden meer mensen vaker zullen overstappen van de ene soort arbeid naar de andere. Door een basisinkomen zal de arbeid kortom flexibeler kunnen worden.

Zo negatief als de Kam is over het basisinkomen, zo positief is de Engelse socioloog Walter. Bij hem is het basisinkomen een wondermiddel met geen enkele onaangename bijwerking.[12] De Groen Linkser Bram van Ojik -overigens een voorstander van een basisinkomen- wijst er in een bespreking van Walter's boek terecht op dat tussen vrijheid en gelijkheid altijd spanning zal blijven bestaan.

Daarom ook zal het basisinkomen niet iedereen op elk moment tevreden kunnen stellen. Want hoe hoger het basisinkomen is, hoe groter de vrijheid die de burger krijgt, maar hoe hoger ook de belastingen voor de hogere inkomens worden. Helemaal ongelijk heeft de Kam met zijn angst voor belastingvlucht dus niet.

Groter is echter de kans waarop van Ojik wijst, dat het loonpeil en de arbeidsomstandigheden zullen verslechteren. "Zal er op een vrijgemaakte arbeidsmarkt waar werknemers individueel een sterke positie kunnen opbouwen, nog wel plaats zijn voor collectieve belangenbehartiging? Wat stelt die macht van de werknemers eigenlijk voor zolang er meer mensen willen werken dan er banen zijn? Wie garandeert dat het werk eerlijker wordt verdeeld?" zijn reële vragen die hij opwerpt.[13]

Ik denk dat het basisinkomen niet alleen beter aansluit bij de behoefte aan flexibeler werken bij de burger, maar ook bij de behoefte aan flexibeler produceren bij het bedrijfsleven. Daarom moet erop gerekend worden dat de bedrijven zullen proberen om goedbetaalde banen op te delen in tijdelijke- en deeltijdbanen die per saldo goedkoper zijn. Er zullen dus waarschijnlijk grotere loonverschillen ontstaan en ook de secundaire arbeidsvoorwaarden zullen er niet op verbeteren.

Misschien is dat dan de tol die (vooralsnog) voor invoering van een basisinkomen betaald moet worden. Waarbij je je kan afvragen of de economische ontwikkelingen niet zonder een basisinkomen tot een vergelijkbaar resultaat zouden leiden. Het basisinkomen dus als smeerolie voor een vastlopende economie? Wie zal het zeggen. Belangrijker lijkt dat het basisinkomen teveel winstpunten telt om het om die reden af te wijzen.[14]

NOTEN

(1) Rudolf de Jong, Naar een maatschappij van basisinkomens, in *De AS* 53 (1981). (2) Over keuzemogelijkheden en keuzevrijheid zie Koen Raes, Is het vrijwillig aanvaarden van autoriteit in strijd met individuele autonomie?, in *Perspectief* 21 (1990). Raes merkt onder meer op dat 'kunnen kiezen' geen adequate bepaling is van 'vrijheid' en verwijst daarbij naar de diaboliek in *Sophie's Choice* van William Styron. (3) Misschien kan recht op een basisinkomen gezien worden als een eigentijdse variant van het vooral door de anarchist Piet Kooijman bepleite neem- en eetrecht. Kooijman stelde al in de jaren dertig dat de technische ontwikkeling objectief gezien het eten en het werken van elkaar gescheiden heeft. Daarom heeft ieder recht op vrije consumptie. (Zie P.A.

Kooijman, *Neem en eet*, Den Haag 1967) (4) *Rechten van de Mens*, p. 7 (1990), een uitgave van de Liga voor de Rechten van de Mens, Da Costastraat 71hs, 1053 ZG Amsterdam. (5) André Gorz, Wie niet werkt zal niettemin eten, in *De Groene Amsterdammer* van 6-8-1986. (6) Simon Hogervorst, Een basisinkomen, ons aller recht?, in Siebe Sevenster (red.), *Grondrechten innen voor milieu en basisinkomen*, Delft 1991. (7) In *Perspectief* 13 (1988) plaatst Dirk Sluijs kritische kanttekeningen bij het basisinkomen omdat het de macht van de staat zou vergroten en de burgers verder zou infantiliseren. (8) Ivan Illich, *Schaduwarbeid*, Weesp 1985. (9) Illich beperkt eigenarbeid tot diensten en wederdiensten buiten het geldverkeer om. Ik reken er echter ook het niet op winst gerichte maar wel in het geldsysteem meedraaiende alternatieve circuit toe. Zie ook Ivan Illich, *Het recht op nuttige werkloosheid*, Baarn 1976. (10) Flip de Kam, Het manna-denken, in *NRC-Handelsblad* van 10-6-1989. (11) Zie Bingel, Asjemenou: arbeidsethos in Nederland, in *De AS* 67 (1984). (12) T. Walter, *Basic Income. Freedom from Poverty, Freedom to Work*, London 1988. (13) Bram van Ojik, De lange weg naar het rijk der vrijheid, in *NRC-Handelsblad* van 23-2-1989. Zie ook Bram van Ojik, *Het basisinkomen in de rest van de wereld*, in *Radikale Notities* 4 (1986). (14) Tot een vergelijkbare conclusie komt Han van de Wiel, Basisinkomen in Nederland, in *Perspectief* 13 (1988). Vergelijk ook *Een basisinkomen van f1500 per maand*, Nijmegen 1986, een uitgave van het Landelijk Beraad Uitkeringsgerechtigden.

BLADEREN 18

In 1990 was het 25 jaar geleden dat de Algemene Bijstandswet (ABW) in werking trad. Dit gegeven bracht Volkskrant-journaliste *Ineke Jungschleger* en IIAV-documentaliste *Claar Bierlaagh* op de gedachte om een biografie van Marga Klompé te schrijven. Een prima idee en het resultaat (*Marga Klompé: een gedreven politica haar tijd ver vooruit, Veen Utrecht, 1990, 207 blz., f34,90*) is inderdaad een aardig boekje, een boekje dat bovendien in het licht van de huidige 'nieuw flinkse' discussies over 'ons' socialezekerheidsstelsel de nodige actualiteit heeft. Marga Klompé had over het recht(!) op bijstand namelijk even heldere als principiële ideeën: 'een bosje bloemen hoort er bij', ook al kon zij nog denken dat hoogstens zo'n 7000 mensen ooit een beroep op 'haar' ABW zouden doen.

Helaas staat er ook veel niet in dit boekje: over de roemruchte 'Nacht van Schmelzer' zelfs geen woord! Ernstiger zijn de vele fouten die er in staan. Zoals de storende -want niet gecorrigeerde- uitspraak van Veldkamp dat Klompé de eerste vrouw zou zijn geweest die actief aan de landelijke politiek deelnam.

Welnu: het eerste vrouwelijke kamerlid was ene mevrouw *Bronsveld-Vitringa*. Een heldin mag ik wel zeggen. Zij was lid van de kamerfractie van de Rooms Katholieke Staatspartij en: in 1923 stemde zij tegen de Vlootwet! Ik citeer Henri Beunders (*Vrij Nederland*-bijlage over de Vlootwet, *9.2.1980*): "De godsdienstige en morele overtuiging waarmee zij haar ideaal van 'ontwapening over de hele wereld' uitdroeg, ontroerde de kamer en ter linkerzijde brak spontaan gejuich uit. Haar vrijmoedige rede over 'de taak der katholieken in deze' bracht grote consternatie teweeg bij de katholieke leiders die zich in hun hemd gezet voelden. In elk geval werd zij in 1925 niet herkozen en stierf zij een jaar of tien later in een klooster." Ik zal dus wel geen familie van haar zijn....Ook niet van haar schoonvader, de theoloog *dr. A.W. Bronsveld* (1839-1924) ben ik bang. Die zal trouwens niet zo gelukkig geweest zijn met zijn schoondochter, gegeven zijn felle antipapisme: "Ons Carthago dat moet worden verwoest is Rome, Rome dat nog erger is dan het openbare heidendom(...)", schreef hij bijvoorbeeld in 1875. Reden om A.W. Bronsveld hier eens te noemen is echter gelegen in het feit dat hij, evenals bijvoorbeeld Quack, in 1872 op de 'perstribune' van het Haagse café Excelsior zat waar het beroemde conflict in de Eerste Internationale tussen Bakoenin en Marx werd uitgevochten. Bronsveld deed daar twee maal verslag van. De eerste maal in zijn *Kroniek* in het blad *Stemmen voor Waarheid en Vrede* (Jrg. 1872, blz. 1052 e.v.), een tweede maal in zijn in 1918 verschenen memoires *Souvenirs*. Ik bereid een artikel voor over deze en andere tribunezitters, dat, wie weet, in een AS-nummer over 'de Internationales' verschijnen zal.

Wat Marx en Bakoenin betreft: in de door *Dick*

Pels samengestelde en ingeleide bundel van *Pierre Bourdieu, Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip* (*Van Gennep Amsterdam 1989, 287 blz., ca. f40,-*) komt dit conflict ook aan de orde, in het artikel 'Politieke vertegenwoordiging'. Ik hoop op deze bundel -minder saai dan de titel wellicht suggereert- nog eens terug te komen!

Terug naar de bijstandswet nu. *Godfried Engbersen* promoveerde in Leiden bij *Kees Schuyt* op het proefschrift *Publieke bijstandsgeheimen: het ontstaan van een onderklasse in Nederland* (*Stenfert Kroese Leiden 1990, 283 blz., ca. f35,-*). Onbedoeld wellicht leverde hij met zijn studie de argumenten voor wat 'activerend arbeidsmarktbeleid' is gaan heten, voor, met andere woorden, het 'weg bij tante Truus'-verhaal. Engbersens studie werd in de vakpers geroemd. "Een creatieve, informatieve en relevante studie" oordeelde *P.J.van Wijngaarden* in *Beleid en Maatschappij* (*1990/5*) en ook *André Köbben* vond "dat lof uitdrukkelijk voorop moet staan" (*Socialisme en Democratie 1990/12*). Vreemd genoeg bleken genoemde recensenten nà de lofprijzingen vooral ernstige kritiek op de methodiek van Engbersen te hebben. Van Wijngaarden stelde dat hij "een oncontroleerbaar en impressionistisch beeld" van de werklozen schetste en ook Köbben gaf een aantal redenen waarom hij twijfelde aan zowel de betrouwbaarheid als de geldigheid van zijn methoden en technieken. Genoemde recensenten zijn blijkbaar ook gegrepen door de tijdgeest. De resultaten worden immers belangrijker geacht dan de methoden en technieken? Ik moest denken aan *Paul Feyerabend*'s 'alles is mogelijk'....

Vast staat inmiddels wat mij betreft wel, dat er grenzen bereikt zijn bij het bezuinigen op de sociale voorzieningen.

Gelukkig bestaat er vooralsnog een grote kloof tussen de theorie en de praktijk van het huidige bezuinigingsoffensief. In dit verband is het proefschrift van *Romke Jan van der Veen*, eveneens uit de Schuyt-stal, *De sociale grenzen van beleid. Een onderzoek naar de uitvoering van sociale zekerheid* (*Stenfert Kroese Leiden, 1990, 263 blz., f33,50*) van belang. Hij deed onderzoek bij een GSD, een GAK-kantoor en een Gemeentelijke Medische Dienst en geeft in zijn rapportage een boeiende journalistieke impressie -niet meer en niet minder: aan Van der Veen's studie kleven dezelfde bezwaren als aan die van Engbersen!- van de 'discretionaire ruimte' die hij met name bij de GSD aantrof. Een interessante wetenschappelijke kritiek op de studie van Van der Veen van *Aat Brand* verschijnt dezer dagen in het *Tijdschrift voor Beleidswetenschappen*.

Dat de tijdgeest inderdaad veranderd is blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat de *Nederlandse Bond tegen het Arbeidsethos* van de aardbodem verdwenen is. "Het einde van de baanvrijen" kopte de *Haagse Post* (*28.9.1990*), of hoe heet dat blad tegenwoordig, boven een artikel waarin onder andere een interview met *Bingel* (vgl. *De AS 67*). Die Bingel blijkt tegenwoordig te werken, nota bene als copy-writer bij een new-age-centrum!

Ook van het boek van *Ad van den Oord, Voor arbeid en brood* (*Thesis Amsterdam, 1990, 196 blz., f29,50*) werd ik niet vrolijker. Van den Oord vergelijkt in deze studie de werklozenbewegingen uit respectievelijk de jaren '30 en de jaren '80. Het historisch materiaal dat hij aandraagt is zondermeer interessant, van zijn sociologische conclusies daarentegen viel ik niet wat je noemt achterover. Het falen van bewegingen als de Bond tegen het Arbeidsethos verklaart hij uit het feit dat werklozen niet over een stakingswapen beschikken; ook ontbeerden zij een ontmoetingsplaats in de vorm van een stempellokaal en, last but not least ontdekte hij dat de televisie de straathoek vervangen heeft. En, zo zou ik daaraan toe willen voegen: het weer ten onzent zat ook al niet mee!

Toch gebeurt er nog wel iets. In Haarlem is de *Werkgroep Kort Geding* (Bisschop Callierstraat 20, 2014 XH Haarlem) bezig met de voorbereidingen van een proces tegen de staat. "Na de stelselherziening van 1987 zouden geen verdere aantastingen plaatsvinden" zo luidt de redenering bij de schadeloosstelling die men van plan is te eisen.

Een tegengeluid ook in het blad *Aaneen* (4 mei 1991) van de FNV-ambtenarenbond Abva/Kabo. In een interview met het blad stelt *Gerard Oude Engberink*, hoofd van de sociaalwetenschappelijke afdeling van de Rotterdamse GSD, dat niet de werklozen moeten veranderen, maar de economie, de arbeidsmarkt...

Hoe nodig dit soort tegengeluiden zijn bewijst de recente Engelse politieke geschiedenis. Hierover, over de opkomst van het thatcherisme dus, trof ik een interessant artikel in de onlangs verschenen bundel *Het minimale zelf en andere artikelen* (*SUA Amsterdam, 1991, 214 blz., f45,-*) met (slecht) vertaalde artikelen van de Brits/Jamaicaanse socioloog *Stuart Hall*. Volgens Hall slaagde Thatcher er in 'the man in the street' als een soort kruidenier te laten denken! Voor het overige viel de bundel mij nogal tegen. Van de oprichter van het beroemde Birminghamse *Centre for Contemporary Cultural Studies* (het CCCS dat onder andere popsociooloog *Simon Frith* -zie *De AS 67*- voortbracht) had ik toch meer verwacht. Of zou het toch Hall's 'Gramsciaanse' marxisme zijn dat mij tegen staat? Zinnen als "(...) Mijn opmerkingen zijn een poging een belangrijke verschuiving te schetsen die zich (...) heeft ingezet en die zich nog steeds voortzet": ik weet niet zo goed wat ik daar mee aan moet. Ze zijn mij te 'post-modern': te stellig èn te vrijblijvend....

Anderzijds is en blijft Hall een driftig baasje (daaraan herkent men de 'goede' marxisten!) dat onder andere betrokken is bij belangrijke bladen als *Marxism today* en de *New Left Review*. Zo was de *NLR*, een blad, dat Hall met *E.P. Thompson*, *Ralph Miliband* en *Doris Lessing* oprichtte, in de jaren '60 en '70 van groot belang voor de discussie 'onder marxisten' over 'de' marxistische staatstheorie, een discussie die op zijn minst ook anarchisten, laat ik schrijven, oriëntatiepunten bood

Tot de geestverwanten van Hall behoort ook de Britse historicus *Eric Hobsbawm*. Naast wat artikelen ken ik eigenlijk alleen zijn vertaalde boekje *Bandieten* uit 1973. Ten onrechte, afgaande op een bespreking door *Van Sas* van een aantal(!) van Hobsbawms nationalisme-studies in *NRC-Handelsblad* (*24.11.1990*). *Hobsbamn: marxist ondanks alles*, stond er boven. Wat dat betekent was ook af te leiden uit een vertaald artikel, 'Vaarwel oude wereld' van Hobsbawm in de maandelijke *essay-bijlage* van *De Groene Amsterdammer* (*31.10.1990*). Een paar citaten hieruit:"Dankzij de offers van de Sovjetunie is het westerse liberale kapitalisme niet aan het fascisme ten onder gegaan. Zonder dat zou de huidige westerse wereld (...), afgezien van de V.S., eerder hebben bestaan uit een verzameling fascistische en autoritaire regimes dan uit de liberale systemen zoals die er nu zijn." En: "Het belangrijkste effect van '1989' is dat het kapitalisme en de rijken voorlopig nergens meer bang voor hoeven te zijn"....

Intussen vernemen wij van onze vaderlandse marxisten weinig. Uiteraard is daar dat boekje met bijdragen van ex-marxisten van uiteenlopende denominaties, *Alles moest anders*, dat elders in dit nummer door *Rudolf de Jong* besproken wordt.

Verder was de SP weer eens in het nieuws. *Adriaan Slooff* besloot namelijk, na zijn noodlijdende blaadje *In vredesnaam* te hebben opgedoekt, lid te worden van de Arnhemse afdeling van deze partij. Welnu, dat ging dus niet. Gevolg: een rel. "Rebellie kansloos want de klassenstrijd bestaat nog. Marx blijft in het vaandel", schreef *Het Parool* (*3.4.1991*). En zelfs voornoemde *Haagse Post* (*12.4.1991*) vroeg zich af: "Hoe eerlijk en actief is de SP?"

Zeer benieuwd was ik ook naar de memoires die de marxistisch angehauchte prof. W.F. Wertheim samen met zijn vrouw geschreven zou hebben (*Vier wendingen in ons bestaan: Indië verloren, Indonesië geboren, De Geus Breda, 1991, f49,50*). Helaas: het zijn geen memoires; het blijkt een bundel autobiografische schetsen uit de Indische periode van 'de Wertheims' die, 'ook nog eens daarbij', getuigen van een pedanterie die ik anno 1991 niet meer voor mogelijk meer hield.

Hopelijk komt Wertheim nog eens toe aan echte memoires, want naar zijn 'eventuele' terugblik op zijn Amsterdamse periode ben ik nog altijd zeer benieuwd. Ik noem slechts het China-debat en zijn conflict(?) met *André Köbben*.

Ook in het vriendenboek *Wetenschap en partijdigheid* (*Van Gorcum, 1991, dik en duur*) dat Köbben kreeg aangeboden worden wij hier uiteraard niet veel wijzer over. Het boek verdient het nochtans om hier gesignaleerd te worden vanwege de bijdrage die *Alex Schmid* schreef: "Wetenschap en partijdigheid. Het onderzoek naar sociale verdediging". Aardig om mijzelf daarin ergens als *Telegraaf-lezer* geciteerd te zien, maar dit terzijde, want: ik was

nog steeds met onze vaderlandse marxisten bezig. Die hebben het moeilijk, zoveel is duidelijk. Typerend was een artikel van *Frans Papma* in *Alerta* (*maart 1990*). "Leegte na het marxisme", concludeerde hij, in het besef dat de Latijns-Amerika-studies waar hij zich mee bezighoudt nogal hevig marxistisch georiënteerd waren. Wat nu? Papma pleit voor onderzoek op micro-niveau en hoopt er voor het overige maar het beste van: "De discussie is nog niet gesloten".

Dat marxistisch georiënteerde studies op macro-niveau overigens best van belang kunnen zijn, bewees *Ruben S. Gowricharn* met zijn proefschrift *Economische transformatie en de staat* (*Ruward Den Haag 1991, 288 blz., f59,50*), waarin hij de agrarische modernisering en de economische ontwikkeling van Suriname in de periode 1930-1960 beschreef en analyseerde, al was het maar omdat de auteur een aantal marxistische dogma's onderuit wist te halen.

Nicaragua is intussen wat je noemt uit de belangstelling geraakt. Artikelen zijn schaars. Ik noem het *Intermediair*-artikel 'Nicaragua na Ortega' van *Bais* en *Broere* (*29.3.1991*) en een nummer van het blad *Internationale Samenwerking* (*IS 91/6*) met veel aandacht voor de Nica's. IS is trouwens een gratis blad dat verspreidt wordt door de Voorlichtingsdienst Ontwikkelingssamenwerking van het Ministerie van BuiZa. Een kaartje naar de IS-administratie (*Postbus 6000, 8300 GC Emmeloord*) en je bent abo op wat sommigen 'het propagandablad van de ontwikkelingsmafia' noemen. Eerder in IS (*91/4*) aandacht voor Vietnam en het 23(!?)-jarige Medisch Comité Nederland-Vietnam.

Ook *X-Y* deed weer van zich horen. Dat bij deze club het roer om ging, is bekend? In ieder geval viel vorig jaar *De AS*, naast allerlei dubieuze bevrijdingsbewegingen dus, in de prijzen. Nieuw is het feit dat X-Y's ingezonden brieven-schrijver *Chris Huinder* het boekje *De macht van de kazerne* (*Amsterdam 1991, f17,50 incl. porto, info: 030-317184*) samenstelde dat over de rol van militairen in de ontwikkelingslanden handelt. Ondanks het soms moeizame proza een nuttig boekje!

Ook uitgeverij *Ravijn* betrad onlangs de derde wereld. *Wijnand Duyvendak* redigeerde *Drugs, dollars en kazernes* over de Amerikaanse inval in Panama (*f10,- op giro 2424940 t.n.v. Ravijn Amsterdam o.v.v. Panama*).

Een 'leuker' derde-wereld-onderwerp: de van oorsprong Argentijnse tango! *Ann Sebastián* en *Luis Labraña* schreven de 'ware' geschiedenis van deze dansmuziek in een schitterend boek (*Geschiedenis van de tango, De Geus Breda, 1991, 208 blz., f34,50*).

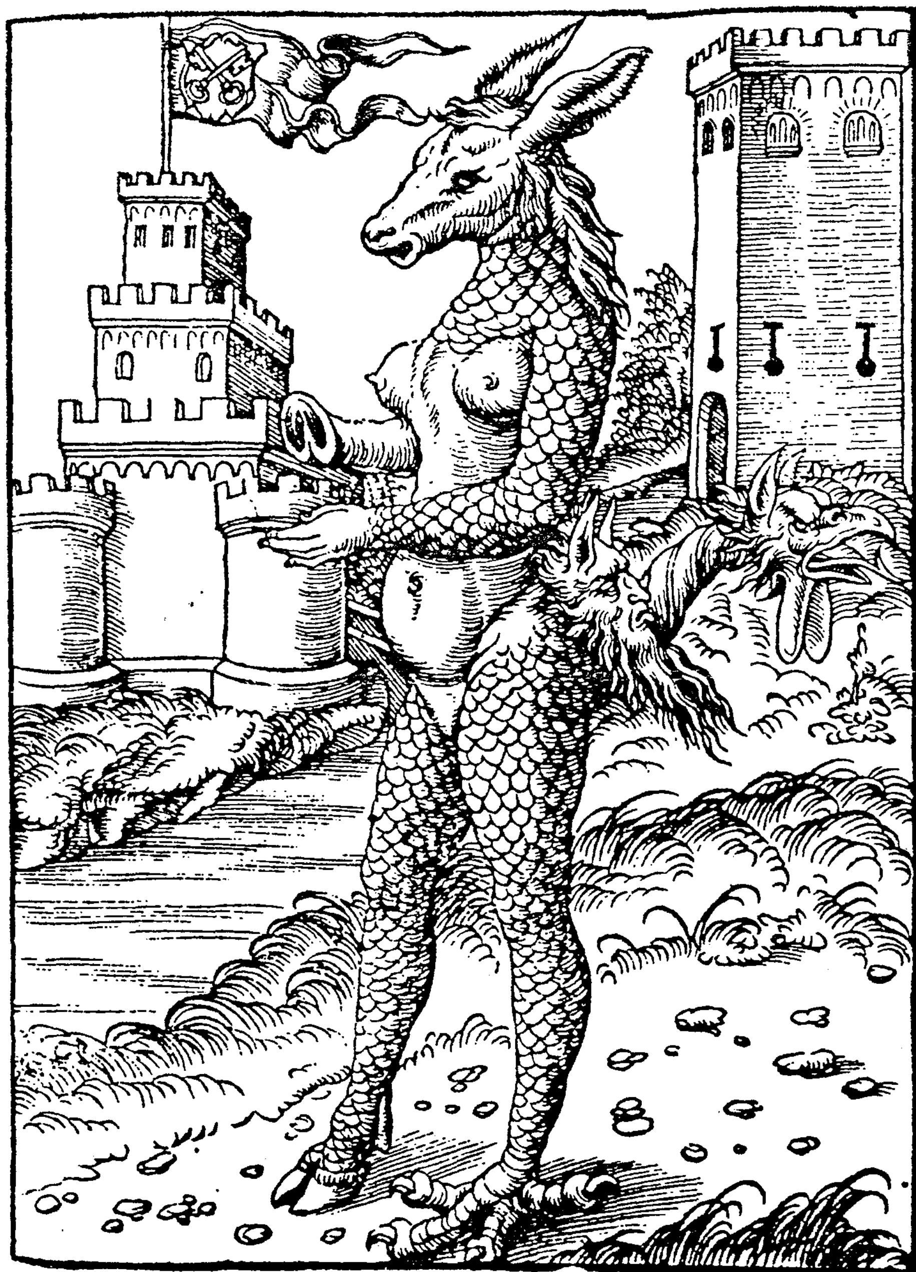
Op het muzikale vlak was meer nieuws. *Bob Dylan* werd 50! De ZDF (Duitland 2) zond ter gelegenheid daarvan Pennebaker's *Don't look back* uit, een film over de Engelse Dylan-tournee, zo halverwege de zestiger jaren. In de slotscène bladert Dylan, zittend in een taxi, wat Engelse kranten door. Tot zijn stomme verbazing blijkt dan dat de Britse pers hem als 'anarchist' beschouwt. Inderdaad: dat was wat overdreven. Bovendien ging het heel erg mis met onze held: 'Dylan: van lichtpunt tot zoeklicht' stond er boven het mooiste Dylan-is-50 artikel dat ik tegen kwam (*Stan Rijven, Trouw 23.5.1991*).

Richard Pascal schreef een prachtig artikel over *Walt Whitman and Woody Guthrie: American prophet singers and their people* (*Journal of American Studies 24(1990):1*) met een intrigerende slotzin: "It *had* to happen -just maybe."

Popteksten waren onlangs het onderwerp van een nummer van *De Gids*. Helemaal fout: die literaire jongens begrijpen niets van popmuziek, schreef *Tijs Timmers* in een artikel in *De Groene* (*29.5.1991*). In zijn verhaal legt hij een andere relatie tussen popmuziek en literatuur: hij beschrijft de rol van de popmuziek in de romancyclus van 'De tandenloze tijd' van *Van der Heyden*. Bovendien stelde hij een bandje samen met die muziek (*A lovin' spoonful, f29,50 info: Van Welderenstraat 97, 6511 ME Nijmegen*).

Zoals bekend spelen de romans van Van der Heyden deels in het krakersmilieu. Een sociologische analyse van zijn werk kon dan ook niet uitblijven: 'Liefde, afkeer en proletarische trots' heet het *Intermediair* (*23.11.1990*)-artikel van ene *Jan Brands*.

Ook naar aanleiding van *Barbara den Uyl*'s film *In naam der wet* kwamen de Amsterdamse krakers in het nieuws. "Dood Hans Kok verfilmd", kopte *Het Parool* (*17.4.1991*). Dichtung und

De AS *94*

Wahrheit: het was niet helemaal duidelijk. In mei dit jaar vond hierover in *Vrij Nederland* een tamelijk felle discussie plaats tussen Den Uyl en *Emma Verhey*. Een fraai portret van de maakster van de film schreef *Joyce Roodnat* in de *NRC (26.4.1991)*: 'over mensen met macht en de dood van Hans Kok'.
Ook 'in het Berlijnse' discussies in en over de kraakbeweging. "Der Berliner Häuserkampf hat Lummer überlebt", stelde *Schwarzer Faden (SF 1990/3)* vast, en vroeg zich af: "Übersteht er seine eigene Bürokratisierung?"
Voor het overige las ik weinig over de Berlijnse krakers. Wel wéér Berlijnse verhalen van de onvermijdelijke *Cees Nooteboom* -ik krijg wat van die man!- en artikelen over de Berlijnse bouwplannen (zie bijv. *Trouw 18.5.1991*).

Bouwplannen zijn er ook in *Rotterdam*. Op 'de Kop van Zuid' moet een soort 'Manhattan aan de Maas' verrijzen. Een prestige- object dat onder meer onder de vlag van de 'sociale vernieuwing' aan de man wordt gebracht. Dat klinkt goed, maar is het dat ook? Er zou een heleboel over te zeggen zijn maar ik beperk mij tot het noemen van een aantal artikelen die in dit verband de moeite méér dan waard zijn. Allereerst *W.J. Witteveen*'s fraaie artikel 'Over sociale vernieuwing, de Europese gedachte en een verknipte vlag' (*Filosofie en Praktijk, december 1990*). In *De Groene (30.1.1991)* stond een doortimmerd verhaal, 'De dichtgetimmerde stad' waarin *Maarten Hajer* het stedebouwkundige 'allure-denken' op de korrel neemt. In de bundel 'De stad, beheersing van de stedelijke ruimte' -de boekaflevering van de 65e jaargang van het tijdschrift *Mens en Maatschappij*- schreef *Pim van der Pol* over 'het postmoderne Rotterdam': 'Van stadsvernieuwing naar vernieuwing van de stad'. De ekonomen *Van der Laan* en *Van der Knaap* hielden in *ESB (27.3.1991)* de sociaal-ecomische pretenties van de 'allure-denkers' tegen het licht: heel toepasselijk gaven zij hun artikel de titel 'De glazen stad' mee. *Paul Beugels* tot slot pleitte in de *NRC (29.4.1991)* voor meer politieke visie achter de idee 'sociale vernieuwing'. Daarmee sloeg hij de spijker op de kop: sociale vernieuwing dreigt anders, om Witteveen te parafraseren, een verknipte vlag te worden die een uitermate dubieuze lading dekt...

Gebouwd wordt er ook in *Barcelona. Bladeren* ontving een schitterend fotoboek, *Barcelona 1980-1992 (GG, Roselló, 87-89, 080029 Barcelona)* met onder andere een inleiding van de bekende Spaanse architect *Oriol Bohigas*, getiteld 'Architecture for sport in Catalonia'...En: allemachtig prachtig, al die nieuwe bouwsels. 't Viel mij in ieder geval niet tegen. Alleen: "Wat zou de Catalaan in de straat van die prestige-objecten denken?". Met deze vraag in het achterhoofd liepen *Jo van der Spek* en fotograaf *Hannes Walraven* een paar dagen rond in Barcelona. Het resultaat: een mooi artikel in *Vrij Nederland (12.1.1991)*.
Intussen is in Barcelona voor de zoveelste maal weer eens een discussie losgebarsten over Gaudí's suikertaart, de *Sagrada Familia*, zo meldde *de Volkskrant (11.1.1991)*, een discussie waarin ook genoemde Bohigas zich mengde. Hij blijkt, in tegenstelling tot 'de andere partij', van mening dat de kathedraal precies volgens de aanwijzingen van Gaudí dient te worden afgebouwd. De verkeerde discussie dus. Want: "Waar wordt de katholieke macht sterker gesymboliseerd dan in de volslagen uit de hand gelopen ornamentiek van de door Gaudí ontworpen kerk in Barcelona?". Een citaat uit het artikel 'Kunst als spel' dat *Wim van Dooren* schreef voor een themanummer over 'Spel' van *Wijsgerig Perspectief.*
Via Van Dooren beland ik dan bij het humanisme en het Humanistisch Verbond.
Allereerst wil ik melden dat Van Dooren er twee collega-Socrates-hoogleraren bijkreeg. Aan de RU Limburg gaat *dr. H. Visser* zich bezighouden met 'humanistische visies op mens en computer'. Aan de TU Twente werd de politiek-filosoof *dr.J.W. de Beus* benoemd; tot zijn takenpakket behoort onder meer(!) "de humanistische visie op de plaats van de burger in de democratische politieke gemeenschap, de rol van de overheid alsmede de verhouding tussen publieke en private moraal in de burgerlijke samenleving".
Aan de Utrechtse *Universiteit voor Humanistiek* sprak inmiddels UvH-hoogleraar *Ilja Maso* zijn

oratie uit. Zijn verhaal (geen hoogtepunt!), dat de titel 'Over over de methode' kreeg, verscheen aldaar. *Kunneman*'s UvH-oratie werd onlangs besproken in *De Gids* (*1991/2*) door *Fleur Thomèse.*

Tja... 'humanistische visies' te over. De vraag is echter vaak wat dat 'humanistische' nu precies inhoudt. Zo deed ('de liberaal') *Paul Cliteur* onlangs in een klein boekje (*Kok Agora, Kampem 1991, 99 blz. f19,50*) een poging de notie *Humanistische Filosofie* te omlijnen. Daartoe trad hij onder andere in debat met Van Dooren, die sinds jaar en dag ontkent dat er zoiets als humanistische filosofie bestaat. Van Dooren blijkt niet erg onder de indruk van Cliteur's exercitie. In een themanummer van *Rekenschap* (1990/4, info: 030-318145) gewijd aan 'humanisme en filosofie' schrijft Van Dooren dat de notie 'humanistische filosofie' òf aanleiding geeft tot tamelijk hopeloze misverstanden, òf een leeg begrip zal blijven.

In *de Volkskrant* (*20.3.1991*) schreef VVD-ideoloog *Gerry van der List* over de leegte van het humanisme zelf. Dit maal voelde HV-voorzitter *Jan Glastra van Loon* zich aangesproken. Hij reageerde met een artikel (*de Volkskrant 26.3.1991*) waar 'Humanisme zoekt geen zekerheid in een geloofsbelijdenis' boven stond. De(ze) lezer vroeg zich af: waarin zoekt het HV het dan wel? Waar -of: wat- staat het HV eigenlijk vóór? Ik ervaar het tenminste als een probleem dat allerlei mensen 'zomaar' het label 'humanistisch' claimen en/of krijgen. Zie bijvoorbeeld het boekje *Humanisme en Ontwikkelingssamenwerking* dat verscheen naar aanleiding van het 40-jarig bestaan van het HIVOS (de humanistische NOVIB). *Wertheim* en *Huizer* ook al humanist? Maar afijn, ik heb mij daar elders reeds over opgewonden (zie: *NIO-kroniek 73, info: 020-6121220*). Laat ik volstaan met het vermelden van het feit dat er een interessant artikel in het genoemde boekje stond over de (filosofische) vraag naar het al dan niet *universele* karakter van het humanisme.

Aan deze vraagstelling raakte ook *Ton Lemaire* in zijn Nijmeegse afscheidscollege dat als *Twijfel aan Europa* in boekvorm verscheen (*Ambo Baarn, 1990, 101blz., f19,50*). Lemaire worstelde met het probleem dat de westerse -humanistische?- rationaliteit haaks staat op het al even westerse cultuurrelativisme. Lemaire komt er niet uit zonder een beroep op de mystiek. Nuttige kritieken op Lemaire's standpunten schreven *Lucas Reijnders* en *Theo de Boer* in *Trouw* (*15.2.1991*), een maand later (*Trouw 15.3.1991*) hierop een reactie van Lemaire.

De minst omstreden 'humanistische' uitgave van de laaste tijd zal waaarschijnlijk *Over dialectica en humanisme* van *Rudolf Agricola* (1444-1485) zijn, dat verscheen in de Ambo-reeks 'Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland' (*Ambo Baarn, 1991, 164 blz., f29,50*)....

In deze zelfde reeks verscheen ook een keuze uit werk van ons aller *Hugo de Groot* (1583-1645), onder de titel *Denken over Oorlog en Vrede* (*Ambo Baarn, 1991, 170 blz., f29,50*). Ik kan verwijzen naar een fraai besprekingsartikel van *Arnold Heumakers* in *de Volkskrant* (*30.3.1991*). Veel opgeschoten is 'De Menschheid' sedert de 17e eeuw niet, ben ik bang. Anno 1991 schreef de theoloog *prof. H.M. Kuitert*: "Oorlog tegen barbaren plicht van Godswege" (*Trouw 18.2.1991*). En in het zelfde tijdsgewricht noteerde *De Groenen*-voorman *Roel van Duyn*: "Pacifisme helpt niet tegen fascistische dictator: Nu past wapengeweld" (*Trouw 23.1.1991*). Op een 'Groene' verkiezingslijst staan is bepaald geen feest, zo moest ik ervaren...

Een ander geluid bood gelukkig *'t Kan Anders*, dat een uitstekend nummer over, of beter geformuleerd, tègen de golfoorlog maakte (*1991/2, info: Wattstraat 31, 6533 HM Nijmegen*).

Fragmenten uit een andere klassieke tekst, *Von Clausewitz' Vom Kriege* verschenen in een Nederlandse vertaling van *Hans Hom* (*Over de oorlog, Het Wereldvenster, Houten 1991, 240 blz., f14,90(!)*).

Tot slot dit keer niet de gebruikelijke varia maar 'het anarchisme'.

Ik kwam zowaar twee maal de naam van *Bakoenin* tegen in de *NRC*. De eerste maal bij *Peter Schat* die een column (*14.12.1990*) opende met de zinssnede: "Zonder ruzie gaat de vrijheid verloren, zei Bakoenin(...)". Benieuwd waar die dat vandaan haalde...

De tweede maal had een serieuzere aanleiding, te weten een bespreking door *Roeland Dobbelaer*

van *Madeleine Grawitz'* Bakoenin-biografie (*Plon Parijs, f74,50; NRC 25.5.1991*). Een aardig artikel, ook al deed Dobbelaer zijn uiterste best om te laten zien dat hij van Bakoenin bijzonder weinig begrepen had: "Als we iets van 70 jaar communisme kunnen leren, is het wel dat een diep wantrouwen gerechtvaardigd is ten aanzien van ideologieën waarin de heilstaat wordt geproclameerd"...

Bart de Ligt. Zijn naam kwam ik tegen in het *Overzicht van archieven* dat het IIAV (*Amsterdam 1991, 211 blz., f25,-*) uitgaf, verhaspeld tot *Bart van der Ligt* overigens. Een detail natuurlijk, maar toch tekenend? Hoe het ook zij: deze *Bart van der Ligt* had evenals *Kropotkin, Domela* en *Clara Wichmann* contact met *Geertruida A. Kapteyn-Muysken...*

Liesel Albrecht (geb.1903) overleed in maart 1990. Zij was voorzitter van de *AFD*, de *Anarchistischen Frauenbund Deutschlands* en jarenlang bevriend met *Erich Mühsam*. Ruim een jaar na haar overlijden in de *taz* (4.4.1991) een herdenkingsartikel.

Eerder schreef ik in deze rubriek over de Lübeckse *Mühsam-Gesellschaft.* Thans kan ik het verschijnen van nr. 2 van het *Mühsam magazin* melden.

Het laatste nummer van het Franse anarchoblad *Itinéraire* is gewijd aan *Emma Goldman* (*info: 1 bis, rue Emilie, 77500 Chelles*). Voor wie het nog niet wist (of het niet vermoedde): eerdere nummers hadden als thema: *Durruti, Sacco en Vanzetti, Kropotkin, Malatesta* en *Proudhon.*

Appelscha? In *Het Parool* (*13.3.1991*) pleitte zelfs(?) columninst *Paul Arnoldussen* voor de beslechting van Het Conflict tussen de gebroeders De Groot en 'het noorderlijke gewest'. Op 23 maart zou daar over vergaderd worden: ik heb niet de indruk dat men er is uitgekomen...

In de NRC-rubriek 'Waar blijft het boek over....' was onlangs Domela aan de beurt. Een publiek geheim werd nog publieker: de historicus *Meyers*, bekend van onder andere zijn omstreden Mussert-biografie, doet een poging...*Rudolf de Jong* zei tegen de krant geen tijd te hebben. En *Bert Altena* voorzag problemen, want: "Domela was een gesloten mens". Het commentaar hierop van tekenaar *Kamagurka*: "Het kan natuurlijk ook zijn dat hij al enige tijd dood is"...(CB)

BOEKBESPREKINGEN

MOEST ALLES NIET ANDERS?

Het zal rond het jaar 1975 zijn geweest. Ik sprak over het anarchisme voor een groep jongeren. Bij de discussie zei een van hen dat hij het volledig met mij eens was. Het libertaire socialisme, dat was het helemaal. Ik werd al warm van binnen. En toen kwam de koude douche: hij was lid van de communistische partij geworden. Die was weliswaar nog niet echt libertair te noemen, maar alles moest anders en hij ging daar wat aan doen. Samen met anderen, want heel wat jonge partijleden dachten als hij. Uiteraard zei ik dat ik niet erg geloofde in de mogelijkheid om de CPN van binnenuit te veranderen. Hij zou er waarschijnlijk snel uitvliegen. De ervaring met de stalinistische praktijken zou het hem spoedig leren, maar ik wenste hem in ieder geval sterkte met zijn streven.

Ik heb later, toen de CPN in allerlei soms vreemde stroomversnellingen en draaikolken terecht kwam, wel eens aan hem teruggedacht. Er was toch meer in die partij aan het veranderen en aan het roeren dan ik destijds voor mogelijk had gehouden. Het boek *Alles moest anders. Het onvervuld verlangen van een linkse generatie*, waarin een aantal ex-communisten over hun ervaringen in de CPN schrijven, leert in ieder geval dat er, althans tot 1985, van een 'alles moet anders' in feite weinig terecht is gekomen. En over de jongste generatie die rond 1985 aan bod kwam -Ina Brouwer, Marius Ernsting, Evelien Eshuis- spreekt, althans één van de auteurs niet erg positief ('aanstormende jonge Turken' noemt Elsbeth Etty hen).

In dit boek kijken vijftien mensen terug op hun linkse verleden met als directe aanleiding het gepraat over het 'ongelijk van links' na de val van de Berlijnse muur. Het zijn allemaal zeer persoonlijke getuigenissen, uiterst leesbaar geschreven, en hoewel de ervaringen van sommigen elkaar raken, zijn het op zichzelf staande verhalen.

De samenstellers -Arnold Koper, Constant Vecht en Max van Weezel- hebben zich beperkt tot het samenstellen van het boek. Van een analyse is ook in het korte nawoord van H.J.A. Hofland geen sprake. De vraag in hoeverre deze studentengeneratie van communisten nu meegewerkt heeft aan de ondergang van de CPN, wordt niet behandeld. Mijns inziens maken enkele auteurs, met name oud-redacteuren van *De Waarheid*, zich op dit punt een wat overdreven voorstelling van de gevolgen van hun activiteiten. Ik zie de ondergang van de CPN vooral als een gevolg van de sociale veranderingen die zich voltrokken in de arbeidersbolwerken (buurten, bedrijven) van de CPN, van de starheid van de CPN en van de algemene politiek-sociale veranderingen in Nederland en daarbuiten. Het amorfe begrip 'onvervuld verlangen' wordt evenmin nader uitgewerkt.

Het vijftiental bestaat niet alleen uit ex-communisten en er is ook geen communist van het allerlaatste uur bij. Verschillende schrijvers hebben niet direct een rekening te vereffenen met hun verleden. Andrée van Es (PSP), Joost Kircz (trotzkist, SAP) en de feministe Anja Meulenbelt hebben zich in het verleden niet met de CPN en met de regimes van het 'reëel bestaande socialisme' geïdentificeerd (al werd Anja Meulenbelt na de verschijning van dit boek in de NRC onderhouden over haar wel wat meeloperige boek over China).

Dat er tussen de praktijken van stalinisten en trotzkisten enige verwantschap bestaat -om het vriendelijk te zeggen- ontgaat Joost Kircz ten enenmale. Maar we hadden al Sal Santen's getuigenis (*Adiós compañeros*) over deze tendens binnen het leninisme. Erik van Ree tekent voor een afrekening met een maoïstisch verleden en om uiteenlopende redenen vallen Max Arian (een van de mooiste stukken), Marjo van Soest en Fons Burger buiten de boot van ex-CPN-ers. De laatste, eens actief in de solidariteitsbeweging voor El Salvador en sympathisant van de Socialistiese Partij, nu eigenaar van uitgaanscentra in Rotterdam, is de enige die, al zegt hij het niet met zoveel woorden, tot een 'gelijk van rechts' schijnt te zijn gekomen ("dat wij ons een hele jeugd druk hebben gemaakt om niets"), al overheerst ook in zijn verhaal de weemoed over gedode kameraden in El Salvador. De ervaringen van de feministe Marjo van Soest hebben betrekking op de marxistische vleugel van Dolle Mina en Sara, waar zij de terreur van het

one-man-one-vote systeem mee maakte. ("Onder het mom van de democratie kon je je met behulp van dit systeem ontdoen van dwarsliggers, sufkoppen en huichelaars.")

Van de ex-leden van de CPN, waartoe ook de drie samenstellers behoren, zijn de bijdragen van Elsbeth Etty (die gebruik maakt van haar dagboeken) en Gijs Schreuders (een voorpublicatie van een autobiografisch verhaal dat dit jaar verschijnt) de langste en de belangrijkste en soms ontroerend. Naast hen noem ik Constant Vecht, mede omdat deze drie bijdragen een interessant beeld geven van de poging om het dagblad *De Waarheid* te vernieuwen en los te koppelen, zo niet van de partij, dan toch van het stalinisme. Juist hun verhalen maken duidelijk hoezeer in de CPN alles niet anders dan stalinistisch moest gaan en hoezeer elk pogen tot werkelijke vernieuwing tot falen was gedoemd. "Als het systeem van dit falen bij zijn verfoeilijke naam genoemd moet worden -de ingesleten gewoonte om de leiding te volgen of te 'dekken', de zelf-intimidatie, de mythe van de politieke en morele autoriteit- dan weet ik, die zelf voor een autoriteitje doorging in een klein kringetje, daar geen ander woord voor dan dit Duitse: *das Führerprinzip*" (Gijs Schreuders). En hij voegt er aan toe: "Dàt had ik eens in de CPN moeten zeggen, in plaats van eurocommunistische praatjes over openheid, pluralisme en democratische procedures te gaan orakelen".
Schreuder's bijdrage heet 'De man die faalde', een titel die uiteraard de gedachte oproept aan 'De God die faalde', de afrekening, verschenen kort na de tweede wereldoorlog, van zes schrijvers, onder wie Koestler, Silone, Spender, Gide, met hun communistisch verleden. Schreuder kende dit boek overigens al als jongen en ook in de bijlagen van andere auteurs komt het ter sprake. Het verschil tussen de God en de Man is interessant. Een ouderwetse 'ware gelovige' in het communisme is geen van deze oudcommunisten geweest. Ze traden allemaal tot de CPN toe na de onthullingen over Stalin en met de gedachte dat de partij veranderd moest worden.
Hierin verschillen zij van de vroegere generaties afvalligen die, nadat zij (veelal tegen hun wil) buiten de partij kwamen te staan, zich er veel moeilijker van los konden maken, geen 'renegaat' wilden zijn en zich nog verbonden bleven voelen met Rusland en het communisme als ideologie. De breuk van de ex-communisten in *Alles moest anders* is radicaler. Zij houden zich niet tobberig bezig met de vraag 'waar is het mis gegaan', maar constateren dat het communisme en de partij, het systeem 'mis' zijn, dat het niet Paul de Groot is, maar het hele disciplinerings- en corrumperingssysteem. Hun afscheid gaat niet gepaard met partijstrijd en scheuring, ze stappen op, afgeknapt.

Toch blijft het voor mij elke keer verwonderlijk te lezen hoe lang deze uiterst begaafde mensen -hun lijsten met publicaties en activiteiten zijn indrukwekkend- de zaken geslikt hebben. Dit ondanks het feit dat zij van meet af aan door hadden dat achter de 'in strijd gestaalde kaders' voornamelijk in nijd verschraalde falers schuil gingen. Ook zelf hebben zij daar nu moeite mee. "Waarop berustte deze gedweeheid van een studentengeneratie die hoogleraren en ministers opblies tot autoritaire knechten van het kapitaal en hèn wel het vuur na aan de schenen legde, maar zich tegenover de partijbonzen gedroeg als een stelletje makke schapen?", vraagt Constant Vecht zich af. Maar was deze tegenstelling wel zo groot? Was de 'opstand' van deze studentengeneratie ook niet een uiting van conformisme? Was er niet eerder sprake van een anders gericht conformisme dan van een werkelijk non-conformisme? Nonconformisme richt zich op en tegen de eigen groep; binnen de studentenbeweging werden de daar bestaande 'linkse' normen even gedwee aanvaard als binnen de CPN de gewoonte was.
Over de manipulatie van de studentenbeweging door de bonzen van de partij doen vooral Arnold Koper, Anet Bleich en Max van Weezel interessante boekjes open. De meeste ex-CPNers menen dat zij en hun generatie van studenten-communisten een bijdrage geleverd hebben aan de uiteindelijke ondergang van de partij. Helaas hebben zij weinig oog voor het veel treuriger feit dat zij de democratiseringsbewe-

ging aan de universiteiten in het meest autoritaire vaarwater brachten en vernietigd hebben. En dat is nu net de werkelijke historische betekenis van de 'linkse generatie' van CPN-studenten geweest. Evenmin reppen de schrijvers over de reactionaire rol die de CPN in het Amsterdamse politieke establishment heeft gespeeld. Typerend is dat de CPN-wethouder, Verhey, precies één keertje genoemd wordt. Als de bouwer (!?, deden de bouwvakkers dat ook niet) van het subtropisch zwemparadijs, het De Mirandabad, waar Constant Vecht een feestje organiseert bij zijn opstappen uit de CPN!

De schrijvers die op de een of andere manier onder de bekoring van het marxisme-leninisme zijn geweest, zijn allen rond 1950 geboren en kwamen ná de grote en bevrijdende stormlopen op het establishment op de universiteit aan. ("Parijs '68 en de Maagdenhuisbezetting heb ik alleen op de beeldbuis aanschouwd" (Arnold Koper). "De vorige lichting activisten heeft de universiteit gedemocratiseerd" (Max van Weezel)). Het vitalistische "groots en meeslepend wil ik leven" van Marsman kwam ik enkele malen tegen. In feite kwamen zij in opgemaakte bedjes, 'revolutionairen' zonder risico's.
Behalve Gijs Schreuders, wiens vader een actieve communist was, waren zij ook allemaal afkomstig uit uitgesproken burgerlijke milieu's, waar men niet aan politiek deed. Wel heeft de oorlog een aantal van hen sterk beïnvloed. (Over de rol die de oorlog in de partij speelde, schrijft Gijs Schreuders interessante dingen.) Bij bijna alle anderen ging geloof in de valse mythes over de partij, de arbeiders, de oorlog enz. samen met een ontstellende onwetendheid over ook het meest recente verleden van de partij en van de communistische en socialistische bewegingen in het algemeen. ("Communist was synoniem met 'goed', zoals in de Tweede Wereldoorlog was bewezen" (Elsbeth Etty)). Een maal in de partij zullen zij zich even domme illusies maken over het 'eurocommunisme'.
Ook nu nog blijkt met welk een burgerlijke vanzelfsprekendheid zij de rollen die zij van de partij toebedeeld kregen op zich namen. ("Toen ik in 1974 op tweeëntwintigjarige leeftijd uit de ASVA werd 'geplukt' en bij *De Waarheid* kwam" (Elsbeth Etty), "Door mijn CPN-vriendelijke houding word ik een half jaar later benaderd voor het voorzitterschap van de ASVA" (Constant Vecht)). Een commentaar in de NRC wees erop dat de bekoring van studenten voor de CPN samen hing met het feit dat je er zo bloedserieus werd genomen. Al werd een door jouw geschreven pamflet gekraakt door het districtsbestuur, er waren toch maar heel wat kameraden die zich over je epistel gebogen hadden en de moeite hadden genomen om het af te kraken! De autoritaire vanzelfsprekendheden van deze 'anti-autoritaire' generatie zou ik er zeker naast willen plaatsen.
Opvallend is een zeker provincialisme. Vrijwel alles draait om Amsterdam. Het communisme als wereldbeweging, waaraan vroegere generaties van communisten begrijpelijkerwijze de grootste waarde hechtten, doet hen weinig of niks. Zij zijn blij met de 'autonomie' van de CPN tegenover de Russische en de andere communistische partijen. Dat 'autonomie' een leeg begrip wordt als het isolering betekent en niet bestaat uit verbondenheid met anderen, ontging hen. Alleen Vera Ebels-Dolanová had het direct door: "Zo bleek de haat van de oudere garde tegen de Sowjet-Unie vooral een haat te zijn tegen Chroesjtsjov, omdat hij hen het leven zo zuur had gemaakt met zijn onthullingen van Stalins misdaden".
Vaak begin ik een boek met het register door te bladeren. Stalin, Marx, Paul de Groot en Marcus Bakker worden hier het vaakst genoemd. Anton Constandse wordt éénmaal vermeld. Voor de rest geen enkele anarchist. Niet de klassieken, Bakoenin en Kropotkin; niet de modernen, Goodman, Chomsky, Bookchin; de libertaire marxist Guérin ontbreekt, zelfs Emma Goldman en de anarcho-feministen. Zijn wij als Nederlandse anarchisten te kort geschoten en hebben wij te weinig gedaan om het anarchisme onder de aandacht te brengen? Een brede belangstelling en een grote leeswoede kan men de schrijvers van *Alles moest anders* immers niet ontzeggen. Ik geloof echter niet dat het aan ons lag.

Een van de meest opvallende aspecten van de bekentenissen van deze linkse generatie is namelijk het bijna volledig ontbreken van het sociale, van sociale contacten buiten de eigen kring van gelijkgestemden, van sociale activiteiten en actie. Niet alleen de libertaire theorie ontbreekt. Ook alle pogingen tot anti-autoritaire, autonome en alternatieve praktijken, organisatievormen enz. in het sociale leven. De strijd in de Nieuwmarkt, de buurtbewegingen, de krakers, *Bluf*, de totaalweigeraars, de acties voor het milieu, tegen Kalkar, de vredesbeweging, solidariteits- en mensenrechtenbewegingen, het ontbreekt allemaal. Wat in Vietnam gebeurde, speelt een rol, het Medisch Comité niet. Alleen het feminisme is aanwezig en van betekenis (Elsbeth Etty) in het proces dat tot een breuk met het communisme voert. Verder is hun aandacht voornamelijk politiek en journalistiek gericht. Misschien dat zij ook daardoor zo weinig oog hadden voor het feit dat de CPN al deze autonome ontwikkelingen en organisatievormen tegenwerkte en kapot maakte?
De vraag is niet alleen "hoe links waren deze mensen met hun 'onvervuld verlangen' eigenlijk voor hun generatie?" De werkelijk interessante gebeurtenissen in links Amsterdam speelden zich immers buiten de CPN af!
Twee auteurs die lid waren van de CPN dienen afzonderlijk genoemd te worden. Kees van der Pijl is een wat vreemde eend in de bijt. Ook hij is uit de partijboot gevallen, maar hij kijkt er op een andere manier op terug. ("Geen bron van vreugde, die CPN. Ik had na iedere ledenvergadering onveranderlijk hoofdpijn. Maar ik heb nooit het gevoel gehad dat het iets belachelijks was om lid van die partij te zijn.") Hij kritiseert de elitaire houding die jonge feministen tegen oudere vrouwen in de partij aannamen en hij heeft het marxisme als drijfanker behouden: "Een marxist is niet iemand die alleen maar Marx leest, maar iemand die alle voortbrengselen van wetenschap, dis ook van de gesmade 'burgerlijke' denkers, betekenis toekent in een raamwerk dat uit het werk van Marx kan worden gedestilleerd".
Tenslotte Eva Ebels-Dolanová. Zij vluchtte na de Praagse lente van 1968 naar Nederland, wist precies wat zij aan het communisme had, maar ging, toen zij ontdekte hoe sterk de 'totalitaire verleiding' onder haar vienden was, bewust de Groningse CPN binnen om daar haar koekoeksei te leggen. En wel door de partij te confronteren met de eigen veroordeling (in feite uit opportunisme) van de onderdrukking van de Praagse lente en de consequenties dat die mee zou moeten brengen. Zij schreef, met haar echtgenoot, een rapport over de vervolgingen in Tsjecho-Slowakije, waarin ook harde noten over de CPN werden gekraakt. Een lastercampagne met royementsprocedure was het gevolg, maar zij slaagde er in ieder geval in het democratisch centralisme (welks Orwelliaans disciplineringsmechanisme zij scherp omschrijft) te doorbreken. Naast die met de CPN, geeft zij ook enkele opmerkelijke ervaringen met *De Groene* en het IKV weer. En over het hedendaags gepraat over het echec van het (marxistisch) communisme is zij het duidelijkst: "was het echec dan niet al decennia oud"?

Met de meeste auteurs van *Alles moest anders* is het goed afgelopen. Zij vormen geen verloren generatie. *De Groene, De Volkskrant, NRC* en *Vrij Nederland* komt men in hun verdere loopbaan tegen. Deze bladen geven, met alle schakeringen die zij bieden, waarschijnlijk ook de schakeringen in hun huidige opvattingen enigszins weer. Mensenrechten en afkeer van machtsmisbruik, van elitair gedrag en machtsarrogantie, sceptisch. Het is niet revolutionair, maar een stuk fatsoenlijker en dùs linkser dan hun marxistisch verleden. En vaak is er nog een beetje meer. Anet Bleich citeert Brecht "Er will unter sich keinen Sklaven sehen, und über sich keinen Herrn"; Constant Vecht proeft bij het verlaten van de CPN de vrijheid van de roaring sixties terug; Marjo van Soest gaf haar hoofdstuk de titel mee "Op dit papier staat orde, dus bedrog". Je kan het geen anarchisme noemen, maar het is er in ieder geval niet strijdig mee.
De eindconclusie van Vera Ebels-Dolanová staat los van de val van de Berlijnse muur en heeft meer dan historische waarde. "De geschiedenis van de utopie-van-de-macht leerde mij hoeveel terreur er nodig is om mensen te

breken, medeplichtig of monddood te maken en te manipuleren; hier ontdekte ik hoe schrikbarend weinig daarvoor nodig is." Waarschijnlijk verwerpt Vera Ebels-Dolanová elke utopie. En ook zonder totalitaire partij of ideologie kan men, bijvoorbeeld in kleine groepen van 'gelijk'gezinden, in toestanden komen zoals Marjo van Soest die meemaakte bij Dolle Mina en Sara. De geschiedenis van veel anarchistische groepen en bewegingen bevestigt dat helaas. Het woord anarchisme is nu eenmaal geen garantie voor onderlinge tolerantie, verdraagzaamheid en openheid naar buiten. De anarchistische utopie-tegen-de-macht lijkt mij echter nog altijd de meest aanvaardbare te zijn om Brechts Dichtung tot een grotere mate van Wahrheit te maken dan in de bestaande samenleving mogelijk is. (RdJ)

Alles moest anders. Het onvervuld verlangen van een linkse generatie. Onder eindredactie van Arnold Koper, Constant Vecht en Max van Weezel. Nawoord H.J.A. Hofland. Amsterdam, Nijgh en van Dittmar 1991, 224 p., f34,90.

RUSSEN

De geschiedenis van de Russische cultuur die de slavist *Peter Krug* onlangs het licht deed zien gaf hij de titel *Dichters, denkers en rebellen* mee. Een terechte titel, aangezien Krug zich inderdaad van zijn taak kwijt door het schetsen van zo'n 35 intellectuele portretten van even zovele Russische intellectuelen. Leidraad daarbij vormt een fundamentele tegenstelling die Krug in de Russische cultuur ontwaart tussen 'de traditie' enerzijds, waarvoor Moskou als 'het derde Rome' model staat, en 'de revolutie' anderzijds, een culturele stroming die vooral gevoed wordt door de westerse vrijheidsidealen. Na dit uitgangspunt in een viertal bladzijden uiteen gezet te hebben, steekt Krug van wal, de lezers onderweg slechts nog enig houvast biedend door een vierdeling aan te reiken, te weten een deel met 'denkers over mens en religie', een deel met 'denkers over staat en maatschappij', een deel met 'opstandige vrouwen' (blijkbaar gaat het niet om denkers!) en tot slot een deel dat de titel 'literatuur tussen traditie en revolutie' mee kreeg. Het blijkt allemaal nogal willekeurig. Zo komt Dostojewski als literator uiteraard in het laatste deel terecht, terwijl er toch ook wel iets te zeggen zou zijn geweest voor een behandeling als denker over mens en religie!?

Hoe het ook zij, een verantwoording ontbreekt bij Krug. De lezer moet er ook naar raden waarom Kropotkin wel en Bakoenin niet een eigen paragraafje kreeg toebedeeld....

Een tweede probleem vormt Krug's redeneertrant, die naar mijn smaak soms wel wat erg gemakzuchtig is. Zo schrijft hij in een op zichzelf interessant hoofdstuk over de kozakken dat we de kozakkendemocratie niet moeten idealiseren: "Het was eerder een democratie uit praktische noodzaak dan uit principe. Daarom ook zou het democratische bestel op den duur niet standhouden". Enige toelichting op zo'n uitspraak zou op zijn plaats zijn geweest, dunkt mij.

Ronduit storend door Krug's oppervlakkigheid was zijn portret van de socioloog Sorokin, eens te meer daar hierbij iedere literatuurverwijzing ontbreekt. Wat dat betreft kwam Kropotkin er beter af: ruim een pagina met verwijzingen!

Al met al kan ik Krug's studie geen goed boek noemen. Het is me allemaal te rommelig en/of te oppervlakkig. Zelfs een afrondend hoofdstuk, bij wijze van conclusie bijvoorbeeld, ontbreekt. En prettig leesbaar is het tot slot ook niet. Krug blijkt er nogal een handje van te hebben citaat op citaat te stapelen.

Een mislukt boek. (CB)

Peter Krug, Dichters, denkers en rebellen. De Russische cultuur tussen traditie en revolutie. Kok Agora Kampen, 321 p., geïll., f45,=

ISABELLE EBERHARDT

Vorig jaar maakte ik een rondreis door Algerije. Voor mijn vertrek werd ik attent gemaakt op een biografie van Isabelle Eberhardt (1877-1904). Zij was van Russische afkomst, maar bracht een belangrijk deel van haar korte leven door in Algerije. Ik was verbaasd toen ik het boek in handen kreeg. De biografie opent met een uitgebreid citaat van Kropotkin over de anarchistische moraal. Er wordt aandacht besteed aan het roerige politieke klimaat in het

negentiende eeuwse Rusland en de nihilistische en anarchistische invloeden daarop. De schrijfster, de Engelse journaliste Annette Kobak, heeft onder andere militaire en politiearchieven geraadpleegd.
Wat het anarchisme betreft zijn er manco's aan te wijzen. Bakoenin is een 'eenmansstoottroep' en hij zou tot aan zijn dood (1876) trouw zijn gebleven aan de extremist Sergej Netsjajev, schrijver van de beruchte *Revolutionaire catechismus.* Bakoenin verbrak echter zijn banden met de onbetrouwbare Netsjajev in 1871. De schrijfster is kennelijk vrij onbekend met het anarchisme en stelt het eigenlijk gelijk aan nihilisme. Desalniettemin schetst zij toch een aardig tijdsbeeld in haar aanloop tot de biografie.
Isabelle's moeder, Mme de Moerder, was van aristocratische afkomst, evenals haar ruime veertig jaar oudere echtgenoot generaal Pavel Karlovitsj de Moerder, raadsheer van de tsaar Alexander II. In 1864, 1866 en 1868 werden haar eerste drie kinderen geboren.
In 1871 werd Alexander Nikolajevitsj Trofimovski als gouverneur aangesteld om de opleiding van de kinderen te verzorgen. Hij leek betrouwbaar vanwege zijn opleiding en een tijdelijke functie als priester in de Russisch-orthodoxe kerk welke hij later echter de rug had toegekeerd. Trofimovski was van Armeense afkomst, geboren in 1826, was ook getrouwd en had drie zoons, maar leefde gescheiden. Hij had een eerbiedwaardig uiterlijk en een echt Tolstoj-gezicht. Tolstoj schijnt hij te hebben gekend. Trofimovski was zeer ontwikkeld want hij sprak naast Russisch vloeiend Frans, Duits, Italiaans, Arabisch, Hebreeuws en was thuis in de grote filosofieën. Wat de generaal niet kon bevroeden, was dat de gouverneur anarchistische opvattingen had, die ook heimelijk door zijn vrouw werden gedeeld.
Trofimovski sprak met Mme de Moerder over de nieuwe Europese denkbeelden, een nieuw Utopia waar de vrouwen gelijk zijn aan de mannen. Hij citeerde de Franse feministe van het eerste uur George Sand: "Het huwelijk is de meest barbaarse instelling van de mensheid". Tussen Mme de Moerder en de huisleraar groeide in het geheim een liefdesrelatie.
In de zomer van 1871 vertrok zij met haar kinderen en de leraar om gezondheidsredenen naar Zwitserland, maar waarschijnlijk ook om Rusland te ontvluchten. Tijdens de reis beviel zij in Montreux van haar vierde kind. In december 1872 kwam de familie in Genève aan. Daar aan de boorden van het meer waren reeds vele revolutionairen neergestreken die er een toevluchtsoord hadden gevonden. Ook Bakoenin vertoefde daar.
Trofimovski zou voorkomen op een lijst van vijfentwintig bakoenisten die in Zürich zouden hebben vergaderd en hij zou ook Bakoenins drukkerij hebben gefinancierd. En dit waarschijnlijk met het geld dat de generaal vanuit Rusland regelmatig toezond voor levensonderhoud. In 1873 stierf generaal de Moerder. Trofimovski werd nu als voogd over de kinderen aangesteld. Op achtendertigjarige leeftijd werd Mme de Moerder opnieuw zwanger en omdat er officieel geen vader was, baarde zij in 1877 een buitenechtelijke dochter: Isabelle Wilhelmina Marie Eberhardt. Isabelle kreeg dus de naam van haar moeder en kwam in een anarchistisch milieu ter wereld. De anarchist Trofimovski, de gewezen vertrouweling van Bakoenin, was zo goed als zeker haar vader.
Isabelle groeide vrij op en reeds op jonge leeftijd bleek zij goed te kunnen paardrijden. Zij schetste en schilderde en droomde vaak voor zich uit. Trofimovski wantrouwde de leugens van de maatschappij en onderwees zelf de kinderen. Isabelles haar was kortgeknipt, zij droeg jongenskleren en deed zich ook als een jongen voor. Een schitterende foto siert het omslag van het boek, die ons een achttienjarige, mooie, jongensachtige vrouw laat zien in matrozenkleding. Uit diezelfde periode is nog een foto in het boek opgenomen waarin zijn in Arabische kleding poseerde. De vroegrijpe Isabelle was een voortreffelijke leerlingen en had net als Trofimovski aanleg voor talen. Hij onderwees haar onder meer ook in Latijn en zij las klassieken zoals Plato en Heraclitus. Daarnaast de modernen zoals Rousseau, Voltaire, Tolstoj, Toergenjev en Zola.
Isabelle werd sterk beïnvloed door de lectuur van de schrijver Pierre Lotti die een exotische schildering gaf van de Oriënt en daarnaast schreef over eenzaamheid, vrijheid, balling-

schap en de betovering van de Islam. Op haar zestiende jaar kon zij de Koran lezen in het Arabisch, ook dat was een verdienste van Trofimovski. In een elegant handschrift schreef zij klassiek Arabisch. Door haar mystieke inslag voelde zij zich verwant met de gedachtenwereld van de Islam zonder deze direct aan te hangen, want het onafhankelijke anarchisme in haar heeft zich nooit verloochend. In haar dagboek schreef zij: "Ik was al een nomade toen ik een jong meisje was". En in een gedicht: "Mijn lichaam is in het westen. En mijn ziel is in de Oriënt".

Onweerstaanbaar voelde zij zich aangetrokken tot Noord-Afrika en de woestijn en ze had een passie voor vervallen wijken in de steden. In 1897 vertrekt zij met haar moeder naar Algerije, naar het plaatsje Bône, nu bekend onder de Arabische naam Annaba. Zij schreef, vertaalde en publiceerde in Franse literaire bladen. Ook verschenen er van haar hand romans en gedichten. Haar moeder stierf eind 1897 op negenenvijftigjarige leeftijd. Isabelle was wanhopig en verbijsterd. Later zou ze schrijven: "O, hoe haatte ik het heelal, en God".

Door onlusten die uitbraken in 1899 werd Isabelle persona non grata vanwege haar Russische en politieke achtergrond. Zij keerde terug naar Genève. Trofimovski was ernstig ziek en werd door haar verzorgd, maar stierf. Er ging het kwaadaardige gerucht dat Isabelle euthanasie zou hebben gepleegd.

Isabelle zag kans terug te keren naar Noord-Afrika en vestigde zich nu in Tunis. Zij legde haar Europese identiteit af, schoor haar hoofd kaal, naar de gewoonte van de moslims, droeg een fez en tooide zich in weelderig Arabische kleding. Zij noemde zich Si Mahmoud Saadi. Hoewel zij zich als man kleedde, heeft Isabelle in haar korte leven vele liefdesrelaties met mannen gehad. Tegen een goede vriend, de schrijver Robert Randau, zou ze eens zeggen: "Ik ben veel meer vrouw dan je denkt".

Zij bereisde Algerije en trok te paard door de woestijn naar het zuiden. Zo belandde ze in El Qued, het plaatsje van de duizend koepels, gelegen in een oase. De woestijn beschreef ze als 'het harde prachtige land'. Tijdens haar tochten door de woestijn ontbraken de ontberingen niet. Na vele omzwervingen maakte ze kennis met Slimène Ehnni. Hij was een jonge Arabische, genaturaliseerde officier en er ontstond een hartstochtelijke verhouding.

Zij kwam ook in contact met de Soefi-orde en, als een ongekende eer voor een Europese, werd zij ingewijd. In de Soefi is sprake van neo-platonische, boedhistische en christelijke invloeden, alle gericht op de eenwording met het Goddelijke. Voor Isabelle een spiritueel anarchisme, daar orthodoxie en gezag worden ontkend. Ook nam zij deel aan het onstuimige ruiterfeest de Fantasia: "Een woeste galop als naar het einde van de wereld", zou zij schrijven. Ooit had zij verzucht: "Ik wil een goed paard en in vrede leven, ver van de beschaafde wereld".

Aan het einde van het jaar 1900 werd zij ten onrechte verdacht van spionage en in januari van het volgend jaar werd er een aanslag op haar leven gepleegd. Onder dreiging het land te worden uitgezet, trouwde zij met Slimène en verwierf zij de Franse nationaliteit zodat zij kon gaan en staan waar zij wilde in de Franse gebieden. Isabelle reisde en schreef veel. In de loop der jaren bekoelde de liefde van Slimène voor haar, waar zij onder leed.

In Algiers leerde zij in maart 1902 de redacteur van Les Nouvelles, Victor Barrucand, kennen die in haar als schrijfster zeer geïnteresseerd was. Hijzelf had ooit eens geschreven over Herzen en Bakoenin, met wie hij sympathiseerde. Hij zag in haar een ideale medewerkster en moedigde haar aan. Hun vriendschapsband zou tot haar dood blijven bestaan.

In 1904 was zij in het zuidelijk gelegen Aïn Sefra. Zij werkte er aan haar boek 'Sud-Oranais'. Het woestijnplaatsje ligt aan de toen kurkdroge Sefra-wadi. De tragiek wil dat zij een huisje had gehuurd dat lager lag dan deze rivierbedding. De twintigste oktober 1904 sloeg het noodlot toe. Door hevige regenval veranderde de wadi plotseling in een woeste bergstroom, alles met zich meesleurend. Ook de brug stortte in en het dorp kwam onder water te staan. Daags daarna vond men het lijk van Isabelle onder de trap in haar huisje. Zij was gekleed in het uniform van een Arabische cavalerist.

Barrucand zou haar literaire nalatenschap verzorgen en een boek aan haar wijden, Hij noemde haar "de androgyne van de woestijn, de amazone van de Sahara en de nomade met een hart van goud". Tijdens onze rondreis in Algerije deden we Aïn Sefra aan. Met mijn vrouw ging ik op zoek naar het graf van Isabelle. We zagen de droge bedding van de wadi en de vernielde brug lag er nog net zo bij als na die rampzalige dag. Een eind verderop was een andere gebouwd. Na wat vragen vonden we het kerkhof dat deels ook een militaire begraafplaats bleek te zijn. Maar hoe we ook zochten, Isabelles graf vonden wij niet. De tand des tijds had de zerken teveel aangetast. Alsof ik op een ongelooflijk wonder hoopte, heb ik nog hard geroepen 'Isabelle!!!' Maar slechts de bomen bewogen wat traag in de lome hitte van die dag.

's Avonds gezeten op een zandheuvel in dat desolate landschap, speelden flarden tekst van Isabelle door mijn gedachten: "Zonder illusies en zonder hoop, zal ik doorgaan tot de dag dat ik verdwijn in de schaduwen waaruit ik eens te voorschijn ben gekomen".

Isabelle Eberhardt leidde een kort, maar hevig leven en werd niet vergeten. Een straatnaam in Algiers draagt haar naam: Rue Isabelle Eberhardt. (WdL)

Annette Kobak, Isabelle. Een verslag van een gepassioneerd en paradoxaal vrouwenleven. Kwadraat, Utrecht 1990, 353 p., inmiddels is een goedkope tweede druk leverbaar (Rainbow pocket), f12,=

GRONDRECHT

De noeste ijveraar voor het idee van de inning van grondrecht, Siebe Sevenster, heeft opnieuw een publikatie over 'zijn' onderwerp laten verschijnen. Het is een bundel geworden waarin zijn opgenomen bijdragen van een groot aantal mensen, die iets te melden hebben betreffende de doelstellingen van de Stichting Grondvest. De doelstellingen hangen samen met de opvattingen van de Amerikaaan Henri George. Deze 'selfmade' filosoof en econoom leefde en publiceerde eind vorige eeuw. Een van zijn bekendste boeken is *Vooruitgang en Armoede.* George stond een gemeenschappelijk eigendom van de grond voor, waarbij er voor de gebruikswaarde van de grond wordt betaald (het innen van grondrecht).

De bundel die Sevenster redigeerde, biedt een introductie op die denkbeelden en licht ze toe. Daarbij wordt niet geschuwd ook aandacht aan actuele onderwerpen te besteden, zoals de milieuproblematiek en het basisinkomen. (ThH)

S. Sevenster (red.), Grondrecht innen. Voor milieu en basisinkomen. Eburon, Delft 1991, 126 p., f29.50

ANARCHISME BINNEN EN OVER DE GRENS

Atalanta is een sinds enkele jaren bestaande vrouwenuitgeverij die zich heeft gespecialiseerd in naar eigen zeggen filosofische uitgaven. Ik denk overigens dat libertair en spiritueel juistere typeringen zijn. Het begon met *Hoe komen kringen in het water,* een boek over alledaagse filosofie door Weia Reinboud en Rymke Wiersma, daarna volgden een gedichtenbundel, een lp, een veganistisch-biologisch kookboekje en een kinderboek. Nu is er dan een brochure, geschreven door Reinboud "over enige misverstanden rond anarchisme". *Tijd voor de Anarchie* is een sympathieke uiteenzetting rond zeventien stellingen. Reinboud schrijft huis-tuin-en-keukentaal en zegt ondertussen hele zinnige dingen over het onbegrip dat anarchisten achtervolgt. 'Het' anarchisme bestaat niet, zegt ze terecht. Maar haar stelling dat "anarchisme streeft naar het helemaal opheffen van de tegenstelling tussen individueel en algemeen belang" lijkt me een treffende samenvatting van wat anarchisten voor ogen hebben.

Iris is een andere jonge libertaire uitgeverij die met de eerste uitgave nog eens bewijst hoe die misverstanden over anarchisme in de wereld komen. Want de vertaling van de statuten voor de twee geheime genootschappen die Bakoenin in 1865 opstelde, is weliswaar zinvol, maar een buitenstaander ziet zijn vooroordelen over het gewelddadige en conspiratieve karakter van anarchisten weer bevestigd. Toch stellen de vertalers Dick Gevers en Bart Schellekens in hun inleiding terecht dat de statuten van de

Internationale Broederschap laten zien dat Bakoenin op dat moment definitief een anarchistische weg gekozen had en als zodanig is een Nederlandse vertaling van dat document (dat ik alleen kende uit de door Arthur Lehning samengestelde *Selected Writings* van Bakoenin) zeker welkom. De brochure is de eerste uitgave in een reeks anarchistische teksten.

Rond uitgeverij Pamflet met de Anarchief-reeks is het wat stil, maar Anarchistische Uitgaven kwam onlangs weer met een goed verzorgd boekje op de markt. Het is de uitgewerkte *Anton Constandse*-lezing die Gé Nabrink in 1989 voor de Vrije Gedachte hield. Nabrink schetst de geschiedenis van de sexuele hervorming in Nederland, uiteraard in grote lijnen, en daarom bevat zijn boekje weinig nieuws voor wie zijn eerdere werk daarover kent. Zoals bekend heeft deze anarchist en mede-oprichter van de NVSH steeds gestreden voor het recht van de vrouw op abortus en voor gelijkberechtiging van homosexuelen binnen het ruimere kader van de erkenning van sexualiteit als lustbevrediging. Na de vrijmoedige jaren zestig en zeventig brachten de jaren tachtig het besef dat er nog wel wat aan die vrije lustbeleving schort. Misbruik van kinderen en vrouwen blijkt veel vaker voor te komen dan vroeger gedacht werd. Vandaar dat Nabrink tot geen andere conclusie kan komen dan dat sexuele hervorming nu niet minder noodzakelijk is dan pakweg een halve eeuw terug.

De oogst van het afgelopen jaar bedraagt dus drie brochures, wat voor de Nederlandse anarchismemarkt niet eens zo gek is. Maar over de grens, de oostgrens om precies te zijn, ligt dat zoals bekend wel anders. De Berlijnse uitgeverij *Karin Kramer* (postfach 440417, 1000 Berlin 44) brengt *Die Erpresser*, een boosaardige comedie van Peter-Paul Zahl. Het is een toneelstuk in vier bedrijven dat in het herenigde Duitsland van de jaren negentig speelt. Ook bij Kramer aandacht voor Silvio Gesell, de econoom van het *Freigeld* die met Marut en Landauer een belangrijke rol speelde in de nadagen van de Beierse radenrepubliek van 1919. De laatste jaren is Gesell in Duitsland herontdekt, maar of hij nu als 'Marx van de anarchisten' beschouwd moet worden -zoals de titel van de tekstbundel suggereert- lijkt me wat vergezocht. Niettemin is het nooit weg als we ons in Nederland eens met Gesell gaan bezighouden, zeker nu de milieu-organisatie Strohalm (Oudegracht 42, 3511 AR Utrecht) Proudhon en Gesell als voorlopers van het rentevrije geld presenteert (zie Aktie Strohalm/Henk van Arkel, *Het gelijk van het genoeg. Hoe de geldstroom van arm naar rijk een milieuvriendelijke ekonomie onmogelijk maakt*. Utrecht 1990).

Bij de andere 'grote' libertaire uitgeverij -*Trotzdem Verlag* (postfach 1159, 7043 Grafenau 1)- aandacht voor Gustav Landauer. Het betreft een bibliografie van Landauer, samengesteld en ingeleid door Siegbert Wolf. Deze uitgave is de eerste in een nieuwe reeks bibliografieën van Trotzdem. Een oude bekende bij Trotzdem is de enkele jaren geleden overleden anarchist Augustin Souchy. *Anarchismus ist nicht nur utopisch!* luidt de titel van een door Bernhard Arracher en Hans-Jürgen Degen samengestelde bundel met bekende en onbekende artikelen van Souchy. De samenstellers hebben bovendien een bibliografie toegevoegd alsmede foto's, documenten en interviews, Een interessante uitgave in dit fonds is ook *Mythen des Spanischen Bürgerkriegs*. Deze bundel bevat de bijdragen van het in 1987 gehouden symposium over de Spaanse burgeroorlog op de universiteit van Oldenburg. Een van de bijdragen is van Rudolf de Jong, die daarin onder meer opmerkt dat daar waar de Spaanse anarcho-syndicalisten het wapen van de algemene staking hanteerden, ze verloren, maar wonnen waar ze zich gewapenderhand verzetten.

Een verrassing in het fonds van Trotzdem is de herdruk van *Ich war in Stalins dienst* door Walter Krivitsky. Krivitsky was in de jaren dertig agent van de Sovjetrussische GPOe en werkte vanuit Den Haag, waar hij een antiquariaat dreef als collega van Ignace Reiss. Beiden braken eind 1937 met Moskou. Reiss werd in Zwitserland met een salvo uit een machinegeweer vermoord, maar Krivitsky wist naar de VS te ontkomen, waar hij zijn kennis van de Russische geheime dienst openbaar maakte (zie Igor Cornelissen, *De GPOe op de Overtoom*, besproken in De AS 88). In 1940 wist de GPOe

Krivitsky toch te vinden, al was zijn dood officieel 'zelfmoord'. Maar inmiddels waren zijn onthullingen (I was Stalins agent), met ook een hoofdstuk over de rol van de GPOe tijdens de burgeroorlog in Spanje, al verschenen. Exil-uitgeverij Allert de Lange -waarvan zojuist bekend is geworden dat winst een grotere rol speelde dan ideële motieven bij het uitgeven van werk van antifascistische Duitsers (zie *De Volkskrant* van 7-6-1991)- bracht een Nederlandse vertaling (Dat heb ik gezien!) en een Duitse (Ich war in Stalins Dienst) die nog in 1940 op de markt kwamen. De heruitgave van Trotzdem bevat een uitgebreid voorwoord en een bijlage met documenten die deels in Cornelissen's studie te vinden zijn.

Tot slot: het *wiedervereinigten Deutschland* heeft kennelijk (nog?) niet geleid tot een golf van anarcho-publicaties, hoewel er in het als immer interessante blad *Schwarzer Faden* wel over gediscussieerd is. Daarom keer ik weer terug naar Nederland waar uitgever Jan Mets een tweetal lezenswaardige boekjes uitbracht.

Ze zijn van de journalist en historicus Henri Beunders. In *De drang naar Duitsland* doet hij verslag van de *Wende* die in september 1989 met stille demonstraties in de DDR begon en een jaar later eindigde in de eenwording, de overwinning van Duitsland derhalve. In zijn oratie *De Brandenburger Tor* zet Beunders uiteen waarom het openstellen van deze poort na de val van Muur zoveel aandacht kreeg. Al twee eeuwen immers is de Brandenburger Tor een centraal,decorstuk van de Duitse geschiedenis. De poort symboliseert het nationalisme, zoals het aanpalende *Potsdamer* plein, waar Daimler-Benz zijn hoofdkwartier wil vestigen, symbool van het kapitaal dreigt te worden. (HR)

Weia Reinboud, Tijd voor Anarchie. Over enige misverstanden rond anarchisme. Atalanta, postbus 24083, 3502 MB Utrecht 1991, 24 p., f2,50.
Bakoenin, De Internationale Broederschap. Anarchistische Teksten nr. 1. Iris, Amsterdam 1991, 36 p., f7,50 (bestellen door storten van f10,= op postgiro 3598714 van penningmeester Anarchisties Kollektief, postbus 411, Utrecht).
Gé Nabrink, Seksuele hervorming: ratio, revolutie, restauratie. Anarchistische Uitgaven, Bergen NH 1990, 45 p., f14,90 (bestellen door storten van f14,90 op postgiro 2368033 van AU te Bergen).
Peter-Paul Zahl, Die Erpresser. Eine Böse Komedie. Karin Kramer Verlag, Berlin 1990, 104 p., DM 14.80.
Silvio Gesell, 'Marx' der Anarchisten? Karin Kramer Verlag, Berlin 1990, 303 p., DM 36.-.
Siegbert Wolf, Bibliographie Gustav Landauers. Trotzdem Verlag, Grafenau, ca. DM 22.-.
Augustin Souchy, Anarchismus ist nicht nur utopisch! Bernhard Arracher, Hans-Jürgen Degen (Hrsg). Trotzdem Verlag, Grafenau 1990, 330 p., DM 35.-.
Thomas Kleinspehn, Gottfried Mergner (Hrsg), Mythen des Spanischen Bürgerkriegs. Trotzdem Verlag, Grafenau 1989, 169 p., DM 22.-.
Walter Krivitsky, Ich war in Stalins Dienst. Vorwort Helmut G. Haasis. Trotzdem Verlag, Grafenau 1990, 360 p., DM 34.-.
Henri Beunders, De drang naar Duitsland -of het einde van een zwaar bewaakte illusie. Jan Mets, Amsterdam 1990, 196 p., f29,50.
Henri Beunders, De Brandenburger Tor. Een moeilijk monument. Jan Mets, Amsterdam 1990, 96 p., f20,=.

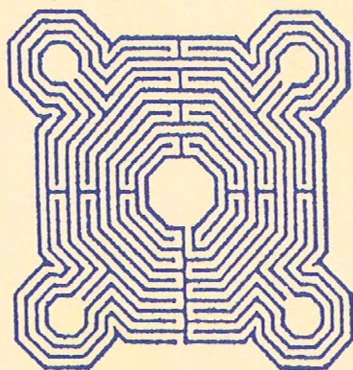
Buitenlandse uitgaven kunnen besteld worden bij Karl Kreuger, postbus 61523, 2506 AM Den Haag.

KROPOTKIN CONFERENTIE

Het Economisch Instituut van de Academie van Wetenschappen van de Sovjet Unie bereidt een nieuwe uitgave van de werken van *Kropotkin* voor. Tevens wordt gedacht aan de vervanging van het standbeeld van Engels op het Kropotkinplein in Moskou door een standbeeld van Kropotkin.

In het kader van deze activiteiten wordt een internationale Kropotkin conferentie gehouden in december 1992. Wie aan die conferentie met een paper wil deelnemen, kan zich voor verdere informatie richten tot: Prof. dr. N.K. Figurovskaya, Institute of Economics, USSR Academy of Sciences, Ul. Krasikova 27, 117218 Moscow, USSR.

HET LABYRINT VAN DE VRIJHEID

DE AS 94

Prijs *f6,50*